

Universiteit
Leiden
The Netherlands

De expat en de stad. Den Haag en Jakarta, 1945-2015

Smit, A.X.

Citation

Smit, A. X. (2018, January 25). *De expat en de stad. Den Haag en Jakarta, 1945-2015*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/61140>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/61140>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The following handle holds various files of this Leiden University dissertation:

<http://hdl.handle.net/1887/61140>

Author: Smit, A.X.

Title: De expat en de stad. Den Haag en Jakarta, 1945-2015

Issue Date: 2018-01-25

Hoofdstuk 3 Feeling at Home in The Hague

Expats en internationaal beleid in Den Haag sinds de jaren vijftig

Wanneer nieuwe expats zich op het stadhuis melden, kunnen zij op een rode-loper-behandeling rekenen. Daar is sinds 2006 het The Hague International Centre (THIC) ingericht, waar zij aan de ene balie door gemeenteambtenaren geholpen worden met hun papierwerk en aan de andere balie advies krijgen van vrijwilligers van zelforganisatie ACCESS over de praktische kanten van het proces van vestiging.²¹⁵ Op een jaarlijkse infomarkt voor nieuwkomers krijgen expats – zoals de organisatoren stellen – de ‘juiste informatie’ om zich thuis te voelen in de stad. Ook veel internationale clubs en lokale dienstverleners presenteren zich daar.²¹⁶ Er wordt vaak onterecht de indruk gewekt dat de gemeente met dit ‘hospitality’-beleid voor expats een nieuwe weg is ingeslagen.²¹⁷ Want al in de jaren vijftig werd er – in samenwerking met een Nederlandse onderwijsinstelling – een lezingenserie voor expats georganiseerd. Een initiatief dat in de jaren zestig navolging kreeg met een nieuwsbrief, die in het Engels verslag deed van de internationale scene in Den Haag. Bovendien stonden deze initiatieven niet op zichzelf en hechtten ook expats en werkgevers al vroeg aan de goede opvang van hun landgenoten en werknemers. Waar kwam deze vroege interesse vandaan en zijn er verschillen tussen toen en nu aan te wijzen in de benadering van expats als nieuwkomers?

De manier waarop de gemeente anno 2017 naar expats kijkt als getalenteerde nieuwkomers met sociale netwerken die zich wereldwijd uitstrekken en andere wereldsteden en arbeidsmarkten met Den Haag verbinden, verschilt op het eerste gezicht niet van de benadering eind jaren zestig toen men sprak over ‘jonge buitenlanders van beiderlei kunne’.²¹⁸ Tijdens een van de eerste bijeenkomsten in 1955 van de lezingenserie *The Country We Live In* zei burgemeester Schokking dat het in ieders belang was om hen bekend te maken met de Nederlandse cultuur en dat het om een vorm van internationale service ging.²¹⁹ Waren de

²¹⁵ The Hague International Centre, <http://www.thehagueinternationalcentre.nl/thic.htm>; ACCESS Den Haag, <http://www.access-nl.org/>.

²¹⁶ Billy Allwood (TheHagueOnline) en Holly Marder, ‘Dear readers’, *Feel at Home in The Hague. The Magazine* (2010) 1; Marjolien de Jong (vice-burgemeester Internationale Zaken), ‘Welcome to The Hague’, idem, 2.

²¹⁷ Deze auteurs hebben het letterlijk over een ‘renaissance’ in het internationale beleid vanaf eind jaren negentig: Herman van der Wusten, “‘Legal capital of the world’: political centre-formation in The Hague”, *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* 97: 3 (2006) 253-266; Bob Lagerwaard, ‘The Hague in the World – the World in The Hague’, in: Peter J. van Krieken en David McKay (red.), *The Hague: Legal Capital of the World* (Cambridge 2005) 47-58; Anika van de Wijngaard, Den Haag, stad van vrede en recht. De totstandkoming van het imago van Den Haag als internationale stad van vrede en recht, toegepast in het stadsbeleid van de gemeente Den Haag (masterscriptie Geschiedenis Universiteit Leiden, Leiden 2012); Marianne van Bochove, Katia Rusinovic en Godfried Engbersen, *Over de rode loper. Kennismigranten in Rotterdam en Den Haag* (Den Haag 2010) 42-43.

²¹⁸ Haags Gemeentearchief (HGA), Gemeentebestuur 1953-1990, bijeenkomsten ‘The country we live in’, inv.nr. 8856, brief van H.J. van der Meer (wnd. directeur Volksuniversiteit) aan de heer S.J. van den Bergh (spreker namens Unilever), 20 oktober 1969.

²¹⁹ HGA, bijeenkomsten ‘The country we live in’, inv.nr. 8856, tekst openingsspeech burgemeester Schokking, Den Haag 10 januari 1955.

Chronologie

1952 oprichting Comité Den Haag Ontvangt (opgeheven in 1986)

1955-92 gemeentelijke lezingenserie *The Country We Live In*

1963-heden publicatie handboek *At Home in Holland* door American Women's Club The Hague (AWC)

1968-92 gemeentelijke nieuwsbrief *Letter from The Hague*

1968 oprichting American Community Council (ACC) en publicatie *ACC Directory*

1978 gemeentelijke brainstorm Internationale Gemeenschapszin (in 1980 resulterend in de nota Internationale Relaties)

1978 oprichting International Women's Club (IWC) met gemeentelijke startsubsidie

1983 publicatie handboek *Stranger in The Hague* door British Women's Club The Hague (BWC)

1986 oprichting zelforganisatie ACCESS en eerste *needs assessment* (tot 1994 onderdeel ACC)

1998-2008 city-marketingbeleid Den Haag als internationale stad van vrede en recht (onder burgemeester Deetman)

2003 oprichting gemeentelijk Bureau Internationale Zaken (BIZ)

2006-heden gezamenlijke huisvesting ACCESS en gemeentelijke Xpat-desk in The Hague International Centre (THIC)

motieven van de gemeente om zoiets te organiseren destijds dezelfde als nu, namelijk dat het ging om de meerwaarde van expats voor de stedelijke economie? Van een gecoördineerd internationaal beleid zoals tegenwoordig was in de jaren vijftig nog geen sprake. Wel werden al eerder pogingen gedaan om het vrijblijvende promotiebeleid uit die tijd uit te breiden. De samenwerking met of uitbesteding van de opvang aan marktpartijen schuwde men daarbij – overigens net als destijds met de koloniale verlofgangers – niet.²²⁰ Gingen expatclubs, werkgevers, commerciële dienstverleners en de Haagse bevolking, zeker met de intensivering van dit beleid vanaf de jaren zeventig, mee in deze meer integrale benadering?

De rol van zelfstandige clubs bij de begeleiding van het proces van vestiging van nieuwe expats in de stad was gedurende de gehele naoorlogse periode aanzienlijk. Wel werden zij in toenemende mate geconfronteerd met lotgenoten zonder ervaring met het reizende bestaan én een steeds groter wordende groep van meereizende gezinsleden. Een lid van de British Women's Club in The Hague schreef in een ingezonden brief in het clubblad begin jaren zeventig dat zij geen 'forgotten women' wilden zijn 'whose duty it is to follow her husband wherever he may be sent and be content with her lot.'²²¹ Zij wilden niet de dupe zijn van

²²⁰ Suzanne de Graaf, "Iets van een vreemde vrucht": Indische verlofgangers in Nederland, 1919-1939 (masterscriptie Geschiedenis Universiteit Leiden, Leiden 2009) 52-53, 59-60 (dit onderzoek baseert zich op een studie van advertenties in het tijdschrift van de Vereniging van Indische Verlofgangers tussen 1922-1958).

²²¹ Ann Thompson, 'Forgotten Women', *British Women's Club Magazine* (1973) 22-27 (beschikbaar in het HGA en het Archief van de British Women's Club (BWC)).

een uitzending naar het buitenland en een eigen sociaal en professioneel netwerk opzetten. Dat Nederland in deze periode met tal van andere migrantenstromen te maken kreeg, zoals de gezinshereniging van gastarbeiders en de vestiging van een grote groep Surinamers, maakte dat er zowel op landelijk als lokaal niveau een integratiebeleid werd ontwikkeld voor culturele minderheden, zoals het ging heten. Dat maakte de vraag actueel of dit ook moest gelden voor expats en degenen die van hen afhankelijk waren, en of er dan een aanpassing van de zijde van de expats of van hun gastheer werd verwacht?

Om die vragen te kunnen beantwoorden, kijken we eerst naar wat expatclubs en werkgevers zelf al aan activiteiten organiseerden om expats wegwijs te maken in de stad. Daarna wordt ingegaan op de lezingenserie die de gemeente tussen de jaren vijftig en zeventig organiseerde en bespreken we welke verwachtingen zij daarbij koesterde over de meerwaarde van expats voor de stad. Alvorens die case study uit te werken, zal eerst kort worden ingegaan op de wetenschappelijke literatuur over integratie- en hospitality-beleid. Zijn daarin verschillen aan te wijzen tussen laaggeschoolde arbeidsmigranten en expats? En waarom worden de banden met het land van herkomst bij de eerste categorie geproblematiseerd en bij de tweede toegejuicht? Hoewel expats in Den Haag nooit een doelgroep van het bredere integratiebeleid voor migranten werden, zijn wel parallellen aan te wijzen in de rol die expatclubs vervulden bij de uitvoering van het *internationale* beleid. Dit wordt geïllustreerd aan de hand van de oprichting van een internationale vrouwenclub en een infobalie in het stadhuis met subsidie van de gemeente in de jaren tachtig en negentig.

Methode en bronmateriaal

Hoewel de meeste expatclubs geheel onafhankelijk van de gemeente en de Nederlandse overheid opereerden, wordt in dit hoofdstuk de focus gelegd op enkele contactmomenten tussen de gemeente en de expatgemeenschap. Hiervoor wordt gebruik gemaakt van overheidsarchieven (HGA) en van de archieven van clubs die van tijd tot tijd samenwerkten met de gemeente (BWC, AWC, IWC, ACCESS). Het beeld dat hieruit naar voren komt over de rol van de gemeente bij het welzijn van en de dienstverlening aan expats wordt genuanceerd met interviews met (oud-)leden van clubs en een enkele (oud-)beleidsmedewerker.

Met name de rol van internationale vrouwenclubs komt door de focus op deze sociale dimensie naar voren. Zij vormden inderdaad een belangrijke schakel tussen de expatgemeenschap en de gemeente, en speelden met name in de naoorlogse periode een belangrijke rol bij de institutionalisering van de expatgemeenschap in Den Haag. Hun perspectief moet echter vooral als representatief voor de (grote) groep van 'family expatriates' uit Angelsaksische landen worden gezien. Dat veel van hun activiteiten en publicaties, zoals handboeken en nieuwsbrieven, erop gericht waren om de eigen gemeenschap op locatie te reproduceren en naar andere expatposten te modelleren, zal in hoofdstuk zes nader worden belicht bij de bespreking van expathandboeken in Jakarta.²²²

²²² Dat het belang van deze handboeken ook in Den Haag niet mag worden onderschat, blijkt wel uit de hoge oplage waarin het door de Amerikaanse vrouwenclub (AWC) uitgegeven *At Home in Holland* tussen 1963 en 1970 gedrukt werd:

Zoals uit de korte geschiedenis van expatclubs in Den Haag naar voren komt, waren er ook tal van andere clubs actief en speelden werkgevers een belangrijke rol bij het welzijn van expats. Een aanvullend onderzoek op basis van verschillende bedrijfsarchieven en personeelsverenigingen – die nu voor Shell, Aramco, ISS en Estec slechts oppervlakkig zijn geraadpleegd – zou daarom van meerwaarde kunnen zijn. De samenwerking tussen de gemeente en de werkgevers verliep vaak ook via de clubs maar is pas recent, zoals uit het voorbeeld van ACCESS blijkt, meer geïnstitutionaliseerd. Tenslotte is het belangrijk om ons te realiseren dat sommige expats nooit een voet binnenzetten bij een expatclub of het gemeentehuis, en dat hun ervaringen dus nauwelijks vertegenwoordigd zijn in dit hoofdstuk.

Expatclubs in Den Haag

Voordat lezingenserie *The Country We Live In* in 1956 van start ging, inventariseerden de Volksuniversiteit en de gemeente eerst bij de bestaande expatclubs in de stad of er interesse voor hun initiatief bestond. Enkele vertegenwoordigers van de werkgevers, ambassades en de grotere mannen- en vrouwenclubs – waaronder de American Women's Club en de Commonwealth Club – kregen een uitnodiging om een voorlichtingsbijeenkomst bij te wonen.²²³ Naast inbreng voor het programma hoopte de gemeente adresgegevens van expats in de stad van hen te krijgen, om hen te kunnen uitnodigen voor de lezingen. Om wat voor soort clubs ging het en hoe paste de gemeentelijke voorlichting binnen het bredere aanbod van kennismakingsactiviteiten dat zij aanboden? Een overzicht van buitenlandse clubs in het gemeentelijke kwartaalblad van 1957 laat zien dat er in de naoorlogse periode een groot aantal nationale- en bilaterale clubs actief was in Den Haag. Journalist Jules van der Wielen richtte zich in zijn artikel over de 'internationale sfeer' in de stad vooral op het gemeenschapsleven in diplomatieke kringen.²²⁴ Maar in de jaren vijftig bestonden er ook al tal van zakenclubs, personeels- en beroepsverenigingen met expats in de gelederen. Zij waren overwegend gelieerd aan de olie-industrie en de internationale handel. In de jaren zestig en zeventig groeide de expatgemeenschap en zagen vele vrouwenclubs en jeugd- en sportclubs het licht. Uit mijn onderzoek naar clubarchieven, jubileumpublicaties en mediaberichten blijkt dat met name de Britten, de Duitsers, de Fransen en de Belgen over grote clubs beschikten, met een lange traditie in de stad. De Amerikanen zorgden vanaf de jaren vijftig in een hoog tempo voor

Archief American Women's Club, fotoalbum 1970-71, krantenknipsel Betty-Marie Laverge (redacteur *At Home in Holland*), 'Succes story'; 'Handbook', *American Women's Club of The Hague monthly magazine* (september 1983) 36-37 (beschikbaar in het AWC).

²²³ HGA, bijeenkomsten 'The country we live in', krantenknipsel 'Volksuniversiteit gaat voordrachten voor buitenlanders geven', *Haagsche Courant* (7 december 1955) 3; Idem, correspondentie en adresbestanden 1955-56 en 1967-69.

²²⁴ Het overzicht van Van der Wielen telde 40 clubs met minstens 20 verschillende nationaliteiten: J.E. van der Wielen, 'Een Babel zonder spraakverwarring', *'s-Gravenhage* 3 (maart 1957) 16-21 (beschikbaar bij het HGA); Julius Epharim van der Wielen was chef van de Haagse redactie van het voormalig *Algemeen Handelsblad* (het latere *NRC Handelsblad*): <http://www.nrc.nl/handelsblad/1999/01/26/je-van-der-wielen-7432444> ; <http://www.jodeninnederland.nl/id/P-3638>.

gemeenschapsinstituties, zoals een bilaterale kamer van koophandel, een zakenclub, een vrouwenclub, verschillende jeugd- en sportclubs, en een kerk. (zie afbeelding 17 en 18)

Nationale clubs in Den Haag hadden vooral een sociale- en netwerkfunctie en hun activiteiten vielen vaak samen met de eigen nationale feesten en herdenkingen. Zij waren tevens gericht op het leggen van contact met de Nederlandse bevolking, soms in de vorm van liefdadigheid, zoals blijkt uit de vele inzamelingen na de watersnoodramp in 1953.²²⁵ De aantallen leden van de nationale clubs schommelden tussen de 200 en 300 en hoewel het lidmaatschap in principe was voorbehouden aan landgenoten, verschenen op de recepties geregeld veel meer gasten. [zie figuur 3.1. en 3.2.] Naast Nederlandse en buitenlandse hoogwaardigheidsbekleders behoorden ook gemengd gehuwden en *repats* tot het publiek. Het jaarlijkse Coronation Day-bal, dat de in 1955 opgerichte Commonwealth Club in samenwerking met de British Women's Club (BWC) organiseerde, trok in de jaren vijftig en zestig zelfs tussen de 500 en 1000 gasten.²²⁶ Zoals de *Leidsche Courant* in 1958 schreef, viel er in de feestzalen van het Kurhaus behalve Engels veel Nederlands te horen.²²⁷ Naast de nationale clubs richtten de Duitse en Franse ambassades op termijn ook taal- en cultuurinstituten op die nog nadrukkelijker op een Nederlands publiek gericht waren. Omdat zij met enige regelmaat artiesten en schrijvers uit het thuisland uitnodigden, vormden zij tevens een ontmoetingsplaats voor de lokale expatgemeenschap.²²⁸

De nationale clubs mochten in principe openstaan voor alle landgenoten, ongeacht opleidingsniveau of beroep, toch waren er ook onderafdelingen met een strikt zakelijke agenda. Deze werkten nauw samen met werkgevers en hun ledenbestand bestond overwegend uit mannen.²²⁹ Dat gold onder meer voor de in 1962 opgerichte American Chamber of Commerce (AMCHAM), die kantoor hield in het Esso-gebouw aan de Benoordenhoutseweg (waar tot 1959 de Amerikaanse ambassade was gehuisvest). Zij waren zelfs zo succesvol als sociale- en netwerkclub dat zij binnen vier jaar de Amsterdamse American Businessmens' Club weg

²²⁵ Zowel de Commonwealth Club, de Amerikaanse en Britse vrouwenclubs, als verschillende diplomatieke vertegenwoordigers zamelden geld in voor het Nationale Rampenfonds: Haagse beeldbank, 'Indiase Hagenaren': www.haagsebeeldbank.nl; Karin Harms, *Growing Dutch. The American Women's Club of The Hague. The first 75 years – 1930-2005* (Den Haag 2006) 91; Jennifer van Hengel-Worby, *Our Dutch Launching Place. A History of The British (Women's) Club of The Hague From 1928* (Den Haag 2014) 103.

²²⁶ BWC, krantenknipsels 'Kroningsbal in Kurhaus', krant onbekend (1955); idem, 'Coronation Ball van de British Women's Club', krant onbekend (1955); 'Honderden toasten op koningin Elizabeth II', *De Telegraaf* (3 juni 1953); 'Kroningsbal in Kurhaus', *De Telegraaf* (5 juni 1953) (verschillende Nederlandse ministers, de rechters van het Internationale Hof van Justitie, en de dominees van de Amerikaanse en Engelse kerken waren aanwezig); 'Het feest van de Commonwealthclub', *De Telegraaf* (16 februari 1962).

²²⁷ 'Commonwealth Ball – Politie mannen waakten vergeefs. In Kurhaus geen vorstelijke bezoekers', *Haagse Courant* (27 maart 1958) 3 ('In het ensemble speelden verschillende landgenoten mee, die een jaar of wat geleden als militaire musici naar Canada trokken daar "geld verdienen als water" en van geen terugkeer naar Nederland willen weten.')

²²⁸ Andere voorbeelden van taal- en cultuurinstituten zijn de British Council, het Genootschap Nederland-Engeland (GNE), het Centre Culturel Hollande-Portugal-Brésil, de Nederlandse Kring van Vrienden van Portugal, het Instituto Italiano di Cultura per il Paese Bassi, en de Nederlands-Arabische Kring: website Alliance Française: <https://www.aflahaye.nl/nl/>; website Goethe Instituut Rotterdam: <https://www.goethe.de/ins/nl/nl/sta/rot/kur.html>.

²²⁹ Andere voorbeelden van nationale clubs in Den Haag zijn de American Association (1954), de Belgische Vriendenkring/Amicale Belge (1956-), der Deutsche Klub (1955-), de Irish Club Netherlands, de Schotse St. Andrews Society of the Netherlands, de Canadian Club of the Netherlands, Club Suisse de la Haye, l'Union des Français de l'Etranger aux Pays Bas (l'UFE), Asociación Hispánica de la Haya en Der Norske Forbund i Holland.

concurrerden.²³⁰ Deze vorm van publiek-private samenwerking is volgens Green typerend voor Amerikaanse expatgemeenschappen in de twintigste eeuw. Bovendien zou deze buitenlandpolitiek in de context van de in 1968 opgerichte American Community Council (ACC) in Den Haag, die aan de wieg stond van het latere ACCESS, nog van belang blijken.²³¹ Omdat de grootste kostenpost voor expatclubs het huren en onderhouden van een clubhuis was, maakten zij behalve van ambassades en bedrijfspanden ook veel gebruik van Nederlandse etablissementen. Elitaire locaties zoals Sociëteit De Witte in Den Haag, Kasteel Wittenburg in Wassenaar en het Hilton Hotel in Rotterdam waren uitermate populair.²³² In een enkel geval zag men zich om veiligheidsredenen gedwongen om te kiezen voor een besloten ontmoetingsplek. Zo opende het Amerikaans militair personeel in 1948 in een voormalig hotel aan de Waalsdorperlaan een eigen American Club.²³³ De zoon van een militair herinnerde zich dat hij daar als kind cartoons keek en Amerikaans voedsel at:

‘so soon after the War, Europe still lacked a lot of amenities that Americans were used to. So our government went to considerable effort to provide us with activities to make us still feel like we weren’t being cheated on all the good stuff that Americans back home were enjoying.’²³⁴

Naast deze nationale clubs maakten expats uit het bedrijfsleven ook gebruik van personeelsverenigingen. Deze richtten zich op de vrijetijdsbesteding en boden een goede gelegenheid om met Nederlandse collega’s in contact te komen. Veel activiteiten stonden in het teken van sport, cultuur en muziek - sommige werkgevers beschikten zelfs over een eigen

²³⁰ Andere voorbeelden van bilaterale kamers van koophandel zijn de Belgisch-Luxemburgse Kamer van Koophandel voor Nederland (1955-), de Deutsch-Niederländische Handelskammer, de Camera di Commercio Italiana per l’Olanda, de Australian Trade Commission (Austrade), Commercial Businessmen’s Anglo-Dutch Society, en de Irish-Netherlands Netherlands Business Association (1991-). Landen met een kleine vertegenwoordiging, zoals de Denen, richtten een handelsclub binnen de ambassade op: ‘American Businessmen’s Club wordt opgeheven’, *Algemeen Handelsblad* (16 september 1965); Wijnand Galema, Fransje Hooimeijer, *Bouwen aan diplomatie. De Amerikaanse ambassade in Den Haag. Marcel Breuer, 1956-1959* (Gemeente Den Haag: Dienst Stedelijke Ontwikkeling 2008) 8-13; Simon Paul ed., *AmChamNews. Special Anniversary Edition* AmCham Netherlands (Amsterdam 2011) 15-16 (inmiddels is het kantoor van de AMCHAM naar het bedrijventerrein van luchthaven Schiphol verhuisd. Het 50-jarige jubileum werd nog wel in het Atrium van het Haagse gemeentehuis gevierd.).

²³¹ Nancy Green, *The Other Americans in Paris. Businessmen, Countesses, Wayward Youth, 1880-1941* (Chicago 2014) 136.

²³² Thimo de Nijs, ‘Van hoeden en petten: sociale ongelijkheid, consumptie en vrije tijd’, in: idem en J. Sillevius ed., *Den Haag. Geschiedenis van de stad. Negentiende en twintigste eeuw* (Zwolle 2005) 197-107, aldaar 197-199; Wilco Dekker en Ben van Raaij, ‘Chicste businessclub van Nederland’, *de Volkskrant* (5 december 2009); overigens kende De Witte ook enkele expats onder haar leden. Het betrof hier wel vooral ‘oude’ elites, zoals rechters en ambassadeurs die mede door hun functie tijdelijk lid konden worden. Dit is uitzonderlijk omdat het – volgens Wagner’s Parijse case study – meestal alleen de clubs van nieuwe rijken, zoals de Rotary of golfclubs waren die zich openstelden voor expats: Anne-Catherine Wagner, *Les nouvelles élites de la mondialisation: Une immigration dorée en France* (Paris 1998) 198.

²³³ Het is onduidelijk wanneer de American Club of The Hague (ook wel de Marine’s Quarters en het Marine’s House genoemd) is opgeheven, maar zowel in 1960 als 1967 zijn er nog verwijzingen naar hun clubhuis aan de Waalsdorperlaan te vinden. In 1967 wordt er door de Afdeling Voorlichting tevens een uitnodiging voor de lezingenserie naar dit adres gestuurd: Haagse beeldbank, ‘Hotel Clingendael’ (1960), www.haagsebeeldbank.nl; HGA, bijeenkomsten ‘The Country We Live in’, adreslijst 1967; Interview met Victor Delnore, zoon van een lt.col. binnen de MAAG-missie Den Haag 1954-1957 (3-12-2014).

²³⁴ Victor Delnore, ‘Excerpt from memories: My life in The Hague’ (2014) 5.

sportterrein, zoals Shell Club Ter Werve. Hier werd in samenwerking met de andere oliebedrijven - Aramco, Esso, Caltex en Biliton - een lokale Oil Tennis Competition georganiseerd.²³⁵ Voor personeelstoernooien werd ook wel uitgeweken naar Nederlandse sportterreinen, zoals tennisclub Klein Zwitserland en de Haagse Golf & Country Club. In dat opzicht weken zij niet af van laaggeschoolde mannelijke arbeidsmigranten in Nederland, die ook vaak door sport in contact kwamen met hun Nederlandse collega's. In het geval van de expats ging het echter nadrukkelijk om elitesporten als hockey, tennis en golf.²³⁶ Soms introduceerden de personeelsverenigingen nieuwe vormen van vrijetijdsbesteding, zoals de AOC Recreational Club van het oliebedrijf Aramco, waar Amerikaanse en Nederlandse collega's samen een Dixie-band vormden. Ook organiseerden zij – met de Arabische collega's – een bowlingcompetitie in Scheveningen.²³⁷ (zie afbeelding 19) Bij de personeelsverenigingen maakten de expats bovendien kennis met Nederlandse en Haagse tradities en gebruiken, zoals het Sinterklaasfeest en het eten van Hollandse Nieuwe.²³⁸

Internationale en Europese instellingen in Den Haag beschikten eveneens over eigen personeelsverenigingen. Door hun diverse personeelsbestand en de verschillende talen die er werden gesproken, ontstonden dan vaak subgroepen. Zo had de ruimtevaartorganisatie Estec zowel een Franse (GEST 1972) als een Italiaanse theatergroep (Sipario 1993). De personeelsvereniging van het European Patent Office, *Amicales*, had een Italiaanse en een Scandinavische onderafdeling – de Viking Club.²³⁹ Omdat veel expats in Den Haag voor kleinere bedrijven en instellingen werkten of als zelfstandige, vervulden de beroepsverenigingen ook een belangrijke functie in het gemeenschapsleven. Buitenlandse ingenieurs ontmoetten elkaar in het Koninklijk Instituut voor Ingenieurs aan het Plein, buitenlandse correspondenten in hun Foreign Correspondents Club, ambassadeurs in Club Jeudi, en de ambassadesecretaresses waren

²³⁵ De Europese ruimtevaartorganisatie Estec heeft sinds 1964 in de duinen van Noordwijk zelfs een eigen golfbaan, genaamd 'Neptune': Archief Aramco (AOC) (ongeinventariseerd), *AOC Reporter* (1954-1965) (de betreffende aankondigingen staan in nummer 5 en 6 van de AOC Reporter van 1959); AOC, *News Notes...An AOC report* (1984-1985).

²³⁶ Het kon bovendien van de mate van senioriteit en het type contract afhangen tot welke voorzieningen men toegang had: Annemarie Cottaar, Nadia Bouras en Fatiha Laouikili, *Marokkanen in Nederland. De pioniers vertellen* (Amsterdam 2009) 162-187; Annemarie Cottaar, *Indisch leven in Nederland* (Amsterdam 2006) 209-217.

²³⁷ In een artikel over de ook onder Nederlands personeel populaire bowlingcompetitie werden de wortels van het spel teruggevoerd tot de Nederlandse 'founding fathers'. Zij zouden immers het oud-Hollandse kaatsspel in Amerika hebben geïmporteerd: 'AOC Dixielanders', *AOC Reporter* (mei 1956); 'Bowling!', idem (november 1961); 'Bowling', idem (november 1964); 'Dutch chamapionship', idem (februari 1973) (met dank aan mascotte Fred Flinstone werd het Aramco-team vierde).

²³⁸ Bij de Sinterklaasviering van het Aramco-personeel in de Haagse Dierentuin in 1956 werd de rol van de goedheiligman voor de derde keer op rij vertolkt door een Nederlandssprekend Amerikaans personeelslid. Bij een viering in 1957 waren er zowel de 'traditionele' zwarte piet als een 'van schrik verbleekte' witte piet: 'Saint Nicholas', *AOC Reporter* (januari 1956); 'Hague's Annual Office Sinterklaas celebration', idem (januari 1957); 'Vlaggetjesdag Scheveningen', idem (november/december 1959); 'Saint Nicholas', *News Notes...An AOC report* (december 1985).

²³⁹ Het ging hier om de Club Italia en de Viking Club (met 60 leden, waarvan 45 Deens). Theatergroep Sipario werkte tevens samen met de Italiaanse culturele vereniging Dante Alighieri (Den Haag, Leiden). In 1984 werd tevens het Estec International Theatre opgericht en in 1992 de ESTEC Escape Players International Association. De leden van de EPO personeelsvereniging zullen zich waarschijnlijk niet bewust zijn geweest van het bestaan van het netwerk van Marokkaanse overzeese migrantenorganisaties met dezelfde naam (*Amicales*): Jacques Zonneveld en Chris Nigten, *Europeans in The Hague* (Den Haag 1998) 188; Archief British School of The Netherlands (BSN), *PTA Newsletter* (1984-2000) (bevat herhaaldelijk advertenties voor hun activiteiten); Personeelsvereniging EPO, <https://www.epo.org/about-us/jobs/why/social.html>.

verenigd als The Mermaids.²⁴⁰ Volgens een artikel in de *Haagsche Courant* organiseerde de laatste vereniging zelfs een keer een uitwisseling met de studentenvereniging van het International Institute for Social Studies, *The Scholas*, waarbij het erom ging elkaar af te troeven in de kunst van het biertappen.²⁴¹ Dat het bij beide verenigingen om jonge expats ging, zal ongetwijfeld aan het gevoel van saamhorigheid hebben bijgedragen. De studentenvereniging van het ISS, *The Scholas*, had eerder ook geprobeerd aansluiting te vinden bij het Leidse, Utrechtse en Amsterdamse studentenleven. Dit bleek door de gemiddeld hogere leeftijd van de buitenlandse studenten en hun korte en intensieve studieduur echter geen succes.²⁴² Ook het Corps zelf was volgens de buitenlandse studenten door de ‘te star volgehouden “stijl” niet tot de integratie van nieuwkomers in staat!²⁴³ (zie afbeelding 21)

Zelfstandige internationale vrouwenclubs in Den Haag waren eveneens belangrijk voor het sociale leven van meereizende gezinsleden van expats. Zij kwamen met tal van activiteiten gericht op de praktische hulp aan (de echtgenotes van) nieuwkomers, het opbouwen van een sociaal netwerk, en op termijn ook op liefdadigheidswerk dat ten goede kwam aan de Nederlandse bevolking.²⁴⁴ De British Women’s Club (BWC) en de American Women’s Club (AWC) of The Hague werden respectievelijk in 1928 en 1930 opgericht en daarmee de oudste vrouwenclubs in de stad. Hun ledenaantal steeg tussen 1949 en 1960 van 150 naar ruim 350 leden. Midden jaren zestig liep dit aantal zelfs tegen de 500.²⁴⁵ [zie figuur 3.2.] Direct na de Tweede Wereldoorlog zagen zij zich als ‘bevrijders’ geroepen om hun steentje bij te dragen aan de wederopbouw van Nederland. Amerikaanse vrouwen spraken, parallel aan de professionele activiteiten van hun mannen zelfs over ‘our small Marshall Plan’.²⁴⁶ Het liefdadigheidswerk voorzag vrouwen, zoals Nora Faires het noemt, tevens van een geschikte ‘klasse- en genderspecifieke’ vorm van vrijetijdsbesteding.²⁴⁷ Zoals *Het Vaderland* in 1970 in een verslag over de Amerikaanse vrouwenclub schreef, konden nieuwkomers daarbij vooral van Amerikaanse buurtgenoten leren ‘wat ze wel en vooral ook wat ze niet moeten doen teneinde zichzelf en haar gezin te helpen om zich aan te passen op sociaal gebied, maar ook simpelweg

²⁴⁰ Deze in 1925 opgerichte club heet inmiddels de Foreign Press Association: Zonneveld en Nigten, *Europeans in The Hague*, 58; Horace George Franks, ‘I like The Hague very much but...’, ‘*s Gravenhage* (februari 1955) 9-13 (deze voormalige voorzitter van de Foreign Correspondents Club was tevens voorzitter van de Commonwealth Club); Jan de Laet, ‘Journalistieke sfeer in Brussel en Den Haag’, idem 6 (1958) 10-11 (deze voormalige voorzitter van de Foreign Correspondents Club was tevens voorzitter van de Belgisch-Nederlandse Vriendenkring).

²⁴¹ ‘Mermaids en studenten bekwame biertappers’, *Haagsche Courant* (4 april 1966) 5.

²⁴² Archief Institute of Social Studies (ISS) (ongeïnvventariseerd), jaarverslagen 1961, 1962 en 1964 (inmiddels is dit archief naar het Nationaal Archief in Den Haag verhuisd); Hans v.d. Werf, ‘Uit alle werelddelen komen studenten naar ons land. Weinig “contact” door gebrek aan centrum’, *Het Vrije Volk* (26 oktober 1956).

²⁴³ ISS-student Jon James in een interview bij de opening van de International Student Club in Leiden: ‘Buitenlandse studenten in Leiden leggen basis voor een eigen ‘home’, *Leidsch Dagblad* (28 februari 1962).

²⁴⁴ Aniek X. Smit, ‘“Our small Marshall-plan”: het liefdadigheidswerk van de American Women’s Club in Den Haag tussen 1945 en 1990’, *Holland. Historisch tijdschrift* (verwacht voorjaar 2018); Van Hengel-Worby, *Our Dutch Launching Place*, 1-7; Harms, *Growing Dutch*, 1-10; ‘A Toast to the British Women’s Club of The Hague’, *Newsletter* (1981) (beschikbaar bij het HGA).

²⁴⁵ Van Hengel Worby, *Our Dutch Launching Place*, 149-153; Harms, *Growing Dutch*, 81-84.

²⁴⁶ Harms, *Growing Dutch*, 91.

²⁴⁷ Nora Faires, *Civic Outsiders: American Club Women in Wartime Calgary, Alberta, Canada* (paper gepresenteerd tijdens de European Social Science History Conference, Den Haag, Nederland, februari 2002) 2; Green, *The Other Americans*, 209.

waar zij het beste haar boodschappen kunnen doen [...]’²⁴⁸ Hoewel de vrouwenclubs vaak zelfstandig optraden en hun clubhuis zelf financierden, konden zij wel op materiële steun van ambassades en werkgevers rekenen. Er werden excursies gemaakt naar een olieraffinaderij of tijdens een bazaar traden nationale toerismebureaus of luchtvaartmaatschappijen bij verschillende standjes op als sponsor.²⁴⁹ Af en toe vond ook samenwerking plaats met Nederlandse of andere internationale vrouwenclubs of ze deelden huisvesting.²⁵⁰ De overlap met het ledenbestand van de vrouwenafdelingen van sommige personeelsafdelingen was soms groot, zoals tussen de BWC en de Shell Spouses, die daarom rekening met elkaars programma hielden.²⁵¹ (zie afbeelding 20)

Het lidmaatschap van zowel de BWC als de AWC was tot in de jaren negentig voorbehouden aan vrouwen met de Britse of de Amerikaanse nationaliteit.²⁵² Dat gold ook voor de kleinere nationale vrouwenclubs in de stad, zoals het Franse *Amitié* (1965) en de Zweedse vrouwenclub. Deze hadden vanwege het verschil in taal vaak een sterke bastion-functie en waren vooral naar binnen gericht.²⁵³ De vrijwilligsters van de grotere Engelstalige clubs zetten zich intussen ook in voor tal van andere instituties binnen de expatgemeenschap, zoals anderstalige bibliotheken en jeugdclubs.²⁵⁴ Zij brachten nieuwsbrieven, handboeken en ‘lokale’ kookboeken uit, ook te raadplegen door niet-leden en de BWC had zelfs een telefonische hulplijn. Omdat de expatgemeenschap in Den Haag in de jaren zeventig en tachtig meer divers werd, nam de populariteit van de traditionele vrouwenclubs wel af. Dat er binnen deze clubs een grote rol was weggelegd voor vrouwen die met een Nederlander getrouwd waren en zich voor langere tijd in Den Haag vestigden, konden niet alle nieuwkomers waarderen. Van de kant van de gemeente werden zij blijvend als ideale samenwerkingspartners gezien, juist door de ‘positive and stimulating *double loyalty*’ die zij hen toeschreven.²⁵⁵

²⁴⁸ Mijn cursivering: AWC, scrapbook 1970-71, krantenknipsel ‘American women’s club doet uitstekend werk in ons land’, *Het Vaderland Weekjournaal* (19 september 1970).

²⁴⁹ Van Hengel-Worby, *Our Dutch Launching Place*, 150-55; Harms, *Growing Dutch*, 82-84.

²⁵⁰ De Britse vrouwen organiseerden gezamenlijke koffieochtenden en excursies met het Genootschap Nederland-Engeland, de Shell Spouses, de Rotterdamse Pickwick Club, de BWC Den Helder (marine), de IWC Amsterdam, en de International Neighbors Delft (universiteit). De Amerikaanse vrouwen werkten samen met de Nederlandse Vereniging voor Huisvrouwen (NVH), niet toevallig de Wassenaaarse afdeling: Van Hengel-Worby, *Our Dutch Launching Place*, 58-60, 158-59; ‘Forum van Nederlandse en Amerikaanse huisvrouwen. “Just between us”’, *Haagsche Courant* (13 oktober 1955) 9; AWC, *AWC magazine* (maart 1973) 14.

²⁵¹ Van Hengel-Worby, *Our Dutch Launching Place*, 159.

²⁵² Er werd een uitzondering gemaakt voor gemengd gehuwde vrouwen die tot 1964 hun nationaliteit verloren bij het huwelijk met een Nederlander: Harms, *Growing Dutch*, 29 (vanaf 1988 opengesteld); Van Hengel-Worby, *Our Dutch Launching Place*, 150 (vanaf 1970 opengesteld, met tal van eerdere uitzonderingen voor Gemenebestlanden en gemengd gehuwden).

²⁵³ Andere voorbeelden van nationale vrouwenclubs in Den Haag zijn de Canadese (1967), Australische (1968, vanaf 1982 samen met Nieuw-Zeeland), Zuid-Afrikaanse (1987), Hongaarse en Zweedse vrouwenclub. De echtgenotes van buitenlandse studenten en docenten van het ISS sloten zich vaak aan bij de International Neighborgroup, een organisatie die in verschillende Nederlandse universiteitssteden actief was en gerund werd door Nederlandse hoogleraarvrouwen: ‘The Hague French Connection’, *Newsletter* (juni 1979); ISS, jaarverslag 1967; Aniek X. Smit, ‘“You’re eating herrings and you eat them raw!” De opvang van kennismigranten in Nederlandse universiteitssteden: de International Neighborgroup Delft, 1966-heden’, *Skript Historisch Tijdschrift* (zomer 2011) 72-75.

²⁵⁴ Van Hengel-Worby, *Our Dutch Launching Place*, 74-122; Harms, *Growing Dutch*, 23-80; ‘Nothing ventured, nothing gained’, *BWC magazine* (1965) (over de International Youth Club).

²⁵⁵ Mijn cursivering: ‘A toast to the British Club of The Hague’, *Newsletter* (mei 1978) 7.

De nieuwe *internationale* clubs streefden ernaar om expats en *repats* van uiteenlopende nationaliteiten onder hun leden te krijgen. Hun stond het model voor ogen van vergelijkbare zuster-clubs op andere buitenlandposten. Dat leidde achtereenvolgens tot de oprichting van het International Women's Contact (1978), de Petroleum Wives' Club (1985) en ACCESS (1986). Hoewel ook het BWC en AWC, net als de Shell Spouses, deel uitmaakten van internationale netwerken van vrouwenclubs, kenden deze nieuwe clubs geen hoofdkwartier in het land van herkomst of bij de hoofdzetel van het moederbedrijf.²⁵⁶ Zij gingen veel meer uit van de persoonlijke netwerken en buitenlandcarrières van individuele leden. Deze expats waren minder op zoek naar het reproduceren van hun levensstijl uit het thuisland of integratie in de Nederlandse samenleving. Zij probeerden simpelweg voor continuïteit in hun reizende bestaan te zorgen. Het is de vraag wat dit betekende voor de rol van zendende en ontvangende overheden die normaliter een rol spelen bij de opvang en organisatievorming van nieuwkomers. Ontstond er met het veranderende profiel van de expat ook een machtsvacuüm waarin de gemeente, naast werkgevers en commerciële dienstverleners, een rol in het vestigingsproces kon gaan spelen? Alvorens daarop in te gaan, wordt eerst aandacht besteed aan de wijze waarop de gemeente in een eerdere fase probeerde om een publiek van expats in de stad aan te spreken met een lezingenserie. De expatclubs stonden in principe open voor contact met Hagenaars, zolang dit maar niet botste met hun zakelijke- en nationale belangen. Zij wisten ook de weg naar Nederlandse eliteclubs en etablissementen op eigen kracht te vinden en in een enkel geval zelfs een algemene gemeentesubsidie op het vlak van religie of sport binnen te halen.²⁵⁷ Waarom wilde de gemeente naast het bieden van praktische ondersteuning op het vlak van huisvesting en belastingen dan toch actief op zoek naar contact met deze groep, en ging het alleen om de werkende expats of ook om hun meereizende gezinsleden? Welke meerwaarde voor de bevolking van de stad verwachtte men van deze uitwisseling?

Lezingenserie *The Country We Live In* als vroege city-marketing, 1955-1977

Bij het van start gaan van de door de Volksuniversiteit en de afdeling Voorlichting georganiseerde lezingenserie in 1956 schreef journalist Jules van der Wielen in het gemeenteblad dat dit initiatief paste bij een internationale stad als Den Haag. Het zou bovendien

²⁵⁶ De Amerikaanse Federation of American Women's Clubs Overseas (FAWCO) werd in 1931 mede-opgericht door twee leden van de AWC Den Haag (Foster en Lee) en twee leden van de AWC Amsterdam (Korthals Altes en Hoover); 'Amerikaanse vrouwen in oude stadhuis ontvangen', *Haagsche Courant* (3 mei 1960); Nancy Thomley en Georgia Reignault ed., *The F.A.W.C.O. 1931-2006* (Charlestown 2006); website Shell Global Outpost: www.globaloutpostservices.com.

²⁵⁷ Het ging hier om de Amerikaanse protestantse kerk en honkbalvereniging. Alleen de laatste aanvraag was succesvol. De Amerikaanse club voor mariniers vroeg een belastingvrijstelling voor alcoholaccijnsen: HGA, verslagen en handelingen van de gemeenteraad, brief van G.T. Bremicker (APCH voorzitter) en W.B. Hiron (secretaris) aan de gemeenteraad, 6 april 1961; NL-HaNA, Buitenlandse Zaken / Code-Archief 1945-1954, inv.nr. 20850, correspondentie Amerikaans leger met commandant Koninklijke Marechaussee, 1948; 'Honkbal op de Amerikaanse manier', *Wassenaars Nieuwsblad* (26 maart 1970); 'Bij raadscommissies weinig enthousiasme voor kostbare verplaatsing honkbalvelden', *De Wassenaarder* (12 januari 1978).

bijdragen aan de positieve beeldvorming onder expats over hun tijdelijke woonplaats.²⁵⁸ Het succes van de lezingenserie bleek uit het aantal deelnemers, dat tussen 1956 en 1959 van het vooraf vastgestelde maximum van 150 steeg naar 180, afkomstig uit 24 verschillende landen.²⁵⁹ Zoals van der Wielen opmerkte, stond een ‘gefundeerd’ oordeel over de stad echter nog niet gelijk aan een positieve indruk. Hij verwees naar een vroegere Engelse ambassadeur (en voorzitter van de vereniging Nederland-Engeland), die zich bij zijn vertrek kritisch had uitgelaten over de Nederlandse bedrijvigheid, zuinigheid en het drukke verkeer in Den Haag. In hoeverre kon de lezingenserie een rol spelen in de vroege citymarketing van de gemeente Den Haag en hadden de organisatoren destijds voldoende oog voor de wensen van expats zelf?

De voorlichtingsbijeenkomst over de lezingenserie leverde een groot aantal adresbestanden van expatclubs en werkgevers in de stad op. De voorzitter van de Amerikaanse vrouwenclub vond dat het gemeentelijke gebaar naadloos aansloot op de doelstelling van hun club ‘to promote better understanding of our different countries and ways of life.’²⁶⁰ Ook oliebedrijf Aramco reageerde enthousiast. Hun personeelsmedewerker kon weliswaar niet aanwezig zijn bij de bijeenkomst, maar hij verzocht 105 brochures toe te sturen voor de bij hen werkende Amerikanen.²⁶¹ Van de personeelsafdelingen van Esso, Estec de militaire SHAPE-missie en het ISS kwamen vergelijkbare positieve reacties.²⁶² Dit roept de vraag op welke rol de gemeente voor zichzelf zag in het vestigingsproces van expats en hoe die zich verhiel tot de beleidsvorming ten aanzien van andere migrantengroepen die steeds sterker op integratie gericht was? Dat de organisatoren expats als één groep benaderden, voorbij de grenzen van nationaliteit of beroepsgroep, was nieuw. Zelfs de buitenlandse studenten en docenten van het ISS telden mee.²⁶³ De voorzitter van AWC bekrachtigde het belang om consequent te spreken

²⁵⁸ Het kwartaalblad was een uitgave van het Bureau voor Statistiek van de gemeente. Het betreffende artikel was van een Engelse samenvatting voorzien: Jules van der Wielen, ‘Een Babel zonder spraakverwarring’, *’s-Gravenhage* 3 (maart 1957) 16-21; Julius Epharim van der Wielen was Haags redacteur en chef van de Haagse redactie van het voormalig *Algemeen Handelsblad* (het latere *NRC Handelsblad*): <http://www.nrc.nl/handelsblad/1999/01/26/je-van-der-wielen-7432444>.

²⁵⁹ In latere jaren zou dit aantal tussen de 70-90 deelnemers schommelen. Hoewel deze aantallen in het niet vallen bij de eerdergenoemde ledenaantallen van expatclubs in Den Haag, werd toch een aardige dwarsdoorsnede van de expatgemeenschap bereikt getuige de deelnemerslijsten: ‘The country we live in. 13 januari eerste lezing’, *Haagsche Courant* (8 januari 1959) (130 buitenlanders van 16 nationaliteiten, helft Amerikanen, ambassadeurs India en Zwitserland, velen Corps Diplomatique); HGA, bijeenkomsten ‘The country we live in’, inv.nr. 8856, brief van H.J. van der Meer (directeur-secretaris Volksuniversiteit) aan de heer C.A. Abspoel (architect), 14 september 1959; idem, brief van mevrouw Kroon-Kropveld (congresbureau, afdeling Publiciteit stadhuis) aan mr. L.J.F. Wijsenbeek (directeur van het Gemeentemuseum), 26 september 1960; idem, brief van Dora Barkai (PR-afdeling gemeente) aan prof. Glastra van Loon, 30 oktober 1970 (‘on average 120 register, 70-90 attend’).

²⁶⁰ HGA, bijeenkomsten ‘The country we live in’, brief van Ruth van der Wal-Griffiths (voorzitter AWC) aan de heer Cronheim (gemeente), 22 november 1955.

²⁶¹ Idem, brief van Van der Mandere (Volksuniversiteit) aan de heer Cronheim (gemeente), 8 december 1955.

²⁶² Tot ver in de jaren zestig gaven de werkgevers zonder aarzeling de adressen van hun werknemers – soms vergezeld van de nationaliteit – aan de organisatoren door. Hieruit blijkt dat de meeste expats woonachtig waren in de betere wijken van Den Haag en Wassenaar en dat sommige huizen en appartementen onder werknemers van hetzelfde bedrijf rouleerden: idem, adreslijsten 1967 (100 uitnodigingen verzonden aan mevr. Volten (ISS)), 1969 (10 uitnodigingen); ISS, jaarverslag 1957.

²⁶³ In 1955 werden uitnodigingen verstuurd naar de AWC, BWC, Commonwealth Club, American Association (Rotterdam), Mermaids Club, Club du Jeudi (verbonden aan het Ministerie van Buitenlandse Zaken), Nederlands Arabische Kring, NUFFIC, en verschillende ambassades en buitenlandse Kamers van Koophandel. In 1967 werden in aanvulling daarop ook uitnodigingen verstuurd naar de American Club (Wassenaar), het Genootschap Nederland-Engeland, de Ierse

over 'foreigners living in The Hague' en op formuleren niet naar nationaliteit te vragen. Dit leidde bij gemengd gehuwde vrouwen alleen maar tot verwarring, omdat zij tot 1964 automatisch de Nederlandse nationaliteit kregen. Zij deed tevens de suggestie om het voorlichtingsmateriaal te laten bekijken door een native speaker, bij voorkeur een Amerikaan, omdat het taalgebruik van de Britten volgens haar 'too antique and stilted' was!²⁶⁴ De lat werd daarmee voor de gemeente meteen al hoog gelegd.

Direct na de Tweede Wereldoorlog had burgemeester De Monchy al eens de wens uitgesproken om de reputatie van Den Haag als stad van internationale betekenis en allure te herstellen, maar dat vroeg om de combinatie van verschillende, soms tegenstrijdige stedelijke identiteiten.²⁶⁵ Den Haag had zwaar geleden onder de Duitse bezetting en er heerste grote woningnood als gevolg van bombardementen en de aanleg van de Atlantikwall. Ook het Indische karakter van de stad was door de onafhankelijkheid van Indonesië en de komst van groepen repatrianten niet langer een probleemloze identiteit. Het imago van residentie en regeringsstad mocht zijn hersteld met de terugkeer van de Oranjes en de bouw van vele regeringsgebouwen, er bleef behoefte aan nieuwe impulsen. Dit was ook van belang in de strijd om nationale fondsen voor de wederopbouw, dat om onderscheid vroeg van grote steden als Amsterdam en Rotterdam.²⁶⁶ Het benadrukken van het internationale karakter van Den Haag, hetzij als oliestad, ambassadestad of centrum van rechtsspraak, bood daartoe kansen. Vandaar dat de gemeente direct subsidie verstrekke voor de organisatie van de lezingenserie.²⁶⁷ De verwachting was dat Den Haag daarmee haar reputatie als internationaal centrum meer zou kunnen verstevigen.²⁶⁸ Het kwam erop neer dat expats als groep een belangrijke rol in het naoorlogse stedelijke beleid

Vriendenkring, het ISS, de Fullbright Foundation, L'Union des Associations Internationales, Soesterberg Air Force Club, en verschillende internationale scholen en kerken.

²⁶⁴ Nederlandse vertaling: te ouderwets en hoogdravend: idem, brief van Ruth van der Wal-Griffiths aan de heer Cronheim, 22 en 28 november 1955; Betty De Hart, *Onbezonnen vrouwen. Gemengde relaties in het nationaliteitsrecht en het vreemdelingenrecht* (Amsterdam 2003) 218; Dienke Hondius, *Gemengde huwelijken, gemengde gevoelens. Hoe Nederland omgaat met etnisch en religieus verschil* (Den Haag 2001) 147-48.

²⁶⁵ Volgens De Monchy was het letterlijk een kwestie van "elck wat wils": HGA, Verslagen en handelingen van de gemeenteraad, 3 december 1945.

²⁶⁶ Leo Oorschot, *Conflicten over Haagse stadsbeelden. Van Willemspark tot Spuiforum* (Delft 2014) 285-286; Chris Nigten, 'Den Haag als nationaal en internationaal centrum', in: De Nijs en Sillevius ed., *Den Haag, geschiedenis van de stad*, 101-140, aldaar 101-122; Thimo de Nijs, 'Clio ten dans gevraagd. Stedenbouw, stedelijke identiteit en geschiedenis', in: Leo Lucassen en Wim Willems, *De krachtige stad. Een eeuw omgang en ontwikkeling* (Amsterdam 2007) 220-247; Herman van der Wusten, "'Legal capital of the world': political centre-formation in The Hague", *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* 97: 3 (2006) 253-266, aldaar 255-256; Bob Lagerwaard, 'The Hague in the World – the World in The Hague', in: Peter J. van Krieken en David McKay (red.), *The Hague: Legal Capital of the World* (Cambridge 2005) 47-58; Wim Willems, *De Uittocht uit Indië: 1945-1995* (Amsterdam 2001); HGA, Verslagen en handelingen van de gemeenteraad, 22 oktober 1948; idem, Gemeentebegroting 1949 (over Den Haag als 'venster op Indonesië' en 'verbonden met de bloei van Oost en West'); idem, Structuurplan 18 juli 1949 (het stedelijk en nationaal belang van de huisvesting van internationale instellingen op 'internationaal peil'); 'Den Haag ontvangt Europa en de wereld', *'s-Gravenhage. Kwartaalschrift* 5 (augustus 1954) 15 (over het verschil met de havensteden Amsterdam en Rotterdam in 'internationale ambiance').

²⁶⁷ P.J.M. Poelje, 'Den Haag, nationale en internationale oliestad', *'s-Gravenhage* 2 (1955) 1; Henk Lokkerbol, 'Buitenlandse vestigingen. Waarom juist hier?', idem 9 (1958) 8; J.E. van der Wielen, 'Vreedzaam tehuis voor het recht', idem 9 (1958), 21; 'Een Babel zonder spraakverwarring', idem 3 (1957) 16.

²⁶⁸ De afdeling Voorlichting heette aanvankelijk de afdeling (Pers &) Publiciteit en veranderde ook in latere jaren enkele keren van naam: Nigten, 'Den Haag als nationaal en internationaal centrum', 90; HGA, bijeenkomsten 'The country we live in', inv.nr. 8856, jaarverslag 1972, 69; 'Volgend jaar weer lezingencyclus in Engelse taal voor in Den Haag wonende buitenlanders', *Haagsche Courant* (1 december 1958) 21.

kregen toebedeeld. Hun aanwezigheid droeg immers bij aan de internationale sfeer in de stad, en bij terugkeer konden zij dit beeld in hun thuisland helpen verspreiden. Dat dit stedelijke belang voor een deel samenviel met het Nederlandse belang, en dat er in de context van de lezingenserie ook enige voorzichtigheid geboden was bij de keuze van onderwerpen en sprekers, zou al snel blijken.²⁶⁹

Afgezien van het politieke doel van de lezingenserie hadden de organisatoren ook een sociale agenda. Het ging volgens hen om een naoorlogse generatie van expats die nog nauwelijks ervaring had met het reizende bestaan of het leven in de kolonie. Deze Britten en Amerikanen uit de olie-industrie en het bedrijfsleven, en jonge werknemers van ambassades en internationale organisaties moesten daarom enigszins op weg worden geholpen.²⁷⁰ In die zin ging het om een vorm van culturele voorlichting, die expats in staat moest stellen nader in contact te komen met de stad waarin zij leefden, werkten en woonden.²⁷¹ Men wilde het niveau van een gemiddelde toeristenbrochure nadrukkelijk overstijgen.²⁷² Achterop de programmaboekjes werden deelnemers ook aangespoord om hun al dan niet Nederlandse vrienden en partners mee te brengen naar de lezingen. Bij een hoge opkomst zou dan wel voorrang worden gegeven aan 'buitenlanders'. Hoewel er van een actief wervings- en acquisitiebeleid in deze periode geen sprake was en de gemeente ook in politieke zin geheel de koers van het ministerie van Buitenlandse Zaken volgde, ging er al wel een impliciete aanname over de mogelijke positieve invloed van expats en hun werkgevers op de stad achter de ambitie om 'internationaal' te zijn schuil.²⁷³

Hoewel dit eerste initiatief gericht op expats in de stad nog geheel in handen was van twee Nederlandse partijen en de expatclubs en werkgevers alleen als ingang in de expatgemeenschap dienden, waren de organisatoren van de lezingenserie wel degelijk internationaal georiënteerd. Net als bij het internationale schoolproject dat later aan bod komt, was men sterk van de Europese of Atlantische gedachte doordrongen. De directeur van de Volksuniversiteit in Den Haag, Henri van der Mandere, was begin twintigste eeuw als voorman van de Nederlandse vredesbeweging nauw betrokken geweest bij de organisatie van het Wereldvredecongres (in 1913) en zodoende een goede bekende in de lokale internationale gemeenschap.²⁷⁴ De opzet van de Volksuniversiteit was daarnaast om onderwijs toegankelijk te

²⁶⁹ HGA, Verslagen en handelingen van de gemeenteraad, 13 november 1956 (Subsidie en Garantie aan de Vereniging "Volksuniversiteit van 's-Gravenhage" ten behoeve van lezingen-cyclus voor buitenlanders, woonachtig in Den Haag)

²⁷⁰ Er werden in 1955 en 1967 uitnodigingen verstuurd aan werknemers van o.a. American Overseas Petroleum, Badger, Bechter Incorporated, Chevron, de Nederlandse Pacific Tankvaart Maatschappij, BPM, Shell, Esso, het Internationale Gerechtshof, Estec (Delft), IIB, SHAPE, het ISS, en verschillende ambassades, internationale scholen en kerken in Den Haag en omgeving; HGA, bijeenkomsten 'The country we live in', inv.nr. 8856, brochure 1967.

²⁷¹ HGA, Verslagen en handelingen van de gemeenteraad, 8 december 1958 (vragen raadslid Hangelbroek).

²⁷² Idem, brochure 1957.

²⁷³ Henk Lokkerbol, 'Buitenlandse vestigingen, waarom juist hier?', *'s-Gravenhage* 13: 9 (september 1958) 8; 'SHAPE Technical Centre', *Newsletter* 4 (mei 1969) 1 (terugblik ter ere van het 15-jarige jubileum: 'The Dutch government decided on The Hague, as most proper for this international effort. The availability of multilingual staff, foreign schools and the relatively good living conditions facilitated the absorption of an international community in this, not too large, central city of Western Europe'); Jan Buursink, *Steden in de markt: het elan van citymarketing* (Muiderberg 1991) 125; Van der Wusten, "Legal capital of the world", 257, 262; Van de Wijngaard, Den Haag, stad van vrede en recht, 26.

²⁷⁴ Van der Mandere was sinds 1928 directeur van de Volksuniversiteit. Hij publiceerde veel over de internationale politiek en rechtsorde en was goed bekend met de internationale gemeenschap in Den Haag: J.P.A. François, 'Henri

maken voor een breder publiek, ongeacht religie of sociale achtergrond.²⁷⁵ Dat juist in de naoorlogse jaren de aantallen deelnemers terugliepen, onder meer door de verlengde arbeidstijd, maakte dat de expats een interessante nieuwe doelgroep vormden. Bij de gemeente speelde Albert Cronheim, naast enkele andere PR-medewerkers, een belangrijke rol in de organisatie van de lezingenserie. Hij werkte aanvankelijk voor de afdeling Protocol, dus had goede contacten met het koningshuis en de buitenlandse voorlichtingsdiensten. Na de oprichting van het nieuwe Congrescentrum in Den Haag in 1955 zette hij zich in om het imago van de nationale en internationale congresstad te verspreiden.²⁷⁶ Zijn werkzaamheden werden begin jaren zeventig overgenomen door de Joodse Dora Barkai-Molleson, die door haar huwelijk met een Brit en haar door oorlog en vervolging getekende familiegeschiedenis in Wit-Rusland, Polen, Palestina en Israël de uitgelezen kosmopolitische achtergrond had voor een dergelijke functie.²⁷⁷ Deze beide medewerkers van de gemeente introduceerden een Amerikaans en Brits geïnspireerd gedachtegoed, dat de stad als product en stedelijk bestuur als management zag.²⁷⁸ Niet toevallig had Barkai eind jaren vijftig als student aan het ISS al eens een scriptie over het belang van PR-beleid voor de stad geschreven.²⁷⁹ Zij zette ook nog meer dan haar voorgangers aan tot een proactief beleid voor expats. (zie afbeelding 23)

Hoe nieuw waren deze ideeën en hoe moeten we dit verband tussen de aanwezigheid van expats en internationalisering zien? Ook al was er in de jaren vijftig van een officieel hospitality- of minderhedenbeleid nog geen sprake, de gemeente toonde wel interesse in het aanhalen van de banden met de lokale expatgemeenschap. Zij zag hun nationale clubs en verenigingen dus ook als aanspreekpunt en – in een latere fase – als samenwerkingspartner. Dit past binnen het denken over migrantenorganisaties en integratie in de naoorlogse periode dat

Ch.G.J. van der Mandere (Amsterdam, 17 maart 1883 – 's-Gravenhage, 6 maart 1959), in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde 1960* (Leiden 1960) 97-99; Van der Mandere, 'Den Haag als internationale stad', *Jaarboek Die Haghe* (1928) 273-317 (over de geschiedenis van de vredesconferenties); idem, 'Internationale instellingen te 's-Gravenhage', *Die Haghe* (1931) 114-170; idem, 'Internationale figuren in Haagsche omgeving', *Die Haghe* (1933) 168-240; Van der Wusten, "Legal capital of the world" 260.

²⁷⁵ De geschiedenis van de Volksuniversiteit voert terug tot verschillende volksverheffingsbewegingen aan het einde van de negentiende eeuw, waaronder de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en de uit Engeland geïmporteerde University Extension en Toynbee-beweging. In het laatste geval voorzagen universitaire studenten lezingen voor een arbeiderspubliek: Johan de Vries, *Ontsloten poorten: vijftig jaren volksuniversiteit Nederland 1913-1963* (Assen 1963) 43-63, 131-141; Volksuniversiteit Nederland: <http://www.volksuniversiteit.nl/over-ons/geschiedenis-van-de-volksuniversiteiten-in-nederland>; afdeling Den Haag: <https://www.volksuniversiteitdenhaag.nl/content/geschiedenis> (laatst geraadpleegd: 14-12-2016).

²⁷⁶ In 1958 richtte Cronheim zijn eigen Holland Organising Centre BV op waarvan hij tot 1988 directeur bleef. In 1968 was hij tevens betrokken bij de oprichting van de internationale vereniging van professionele congres organisatie bureaus (IAPCO). Andere terugkerende namen bij de Afdeling Voorlichting zijn (in de jaren 50) de heer J.M. Galjaard en (in de jaren 60) mevrouw Kroon-Kropveld. Bij de Volksuniversiteit zijn dit (vanaf eind jaren 60) H.J. van der Meer, N. Sickens de Wal en Jhr. G. Th. A. Calkoen: A. Cronheim, 'Den Haag als congresstad', *'s-Gravenhage* 9:5 (1954); idem, 'J.J.P. Oud bouwt een nieuw congres-centrum voor Den Haag', *'s-Gravenhage* 11:8 (1956); overlijdensbericht: https://www.eventplanner.be/nieuws/5508_oprichter-iapco-albert-cronheim-overleden.html.

²⁷⁷ Annelies van den Houten, 'Dora Molleson na een revolutie en vier oorlogen. "Ik zou een boek kunnen schrijven zoals iedereen van mijn generatie"', *Nieuw Israelitisch Dagblad* (2 januari 1981) 11; Dora Barkai, 'Wide-eyed in The Hague', *'s-Gravenhage* 6 (1966) 3; E. Denig en A. van der Meiden (red.), *A Geography of Public Relations Trends* (1985) 487 (Dora Molleson (1914), gemeente Den Haag 1964-1979).

²⁷⁸ Buursink, *Steden in de markt* 12-13, 24-25; Stefan Couperus, *Stadsbestuur als idee en praktijk, Nederland en Amsterdam 1900-1940* (Amsterdam 2009) 4-7.

²⁷⁹ De scriptie was gebaseerd op een onderzoek binnen de gemeente en droeg de titel 'Is the Expense on P.R. justified?' (1958): Dora Barkai, 'Wide-eyed in The Hague', *'s-Gravenhage* 6 (1966) 3.

we ook ten aanzien van andere type migranten zien. Uit historische studies over migrantengroepen in Nederland is bekend dat zodra een gemeenschap een bepaalde omvang had bereikt of wanneer zij onvoldoende toegang tot de lokale gelegenheidsstructuur kreeg, zij haar eigen instituties oprichtte. Dat gebeurde dan in een samenspel tussen de migrantengemeenschap, de thuisoverheid en eventuele lokale medestanders – zoals geloofsgenoten. Met name wanneer de thuisoverheid haar overzeese onderdanen als potentiële ‘exporteurs’ en ambassadeurs van de dominante cultuur of religie uit het thuisland zag, trad zij ondersteunend, maar soms ook controlerend, op.²⁸⁰ Dit gebeurde bijvoorbeeld ten aanzien van Marokkaanse gastarbeiders die linkse sympathieën hadden. Zij sloten zich veelal aan bij de arbeidersbeweging KMAN, die samenwerkte met de Nederlandse vakbond, maar werden weer onder druk gezet door landgenoten die bij de conservatieve thuislandorganisatie Amicales waren aangesloten.²⁸¹ De rol van migrantenorganisaties binnen het vestigingsproces kon echter binnen de groep van naoorlogse gastarbeiders en postkoloniale migranten sterk verschillen, zo laten de studies van Bosma & Alferink en Vermeulen & Van Heelsum zien. Soms waren hun activiteiten meer gericht op het behoud van de band met het land van herkomst, soms organiseerden zij zich juist om in Nederland hun maatschappelijke positie en politieke inspraak te verbeteren. Los van de houding van het thuisland, speelde ook de opstelling van de Nederlandse overheid en haar subsidiebeleid voor migrantenorganisaties daarbij een rol.²⁸² Het eind jaren zeventig gevormde Minderhedenbeleid dat inzette op de rol van deze zelforganisaties als bruggenbouwers veronderstelde dat sterkere gemeenschapsvorming en vertegenwoordiging, in plaats van het vormen van een ‘bastion’, een positieve invloed op de integratie van migranten en hun nakomelingen zou hebben.²⁸³ Hoewel dit vanaf de jaren negentig door politici als Pim Fortuyn en journalisten als Paul Scheffer sterk in twijfel is getrokken als onderdeel van hun vertoog over het mislukken van de multiculturele samenleving, lijken migrantenorganisaties zeker voor individuele migranten wel degelijk – zo laat ook de

²⁸⁰ Leo Lucassen en Rinus Penninx, ‘Caught between Scylla and Charybdis? Changing orientations of migrant organizations in the era of national states, from 1880 onwards’, *IMISCOE Working Paper* 26 (Amsterdam 2009) 5-6; Rinus Penninx en Marlou Schrover, *Bastion of bindmiddel. Organisaties van immigranten in historisch perspectief* (Amsterdam: IMES 2001); Marlou Schrover, *Een kolonie van Duitser. Groepsvorming onder Duitse immigranten in Utrecht in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2002) 19, 135-180; Rinus Penninx, *Minderheidsvorming en emancipatie. Balans van kennisverwerving ten aanzien van immigranten en woonwagenbewoners* (Alphen aan den Rijn/Brussel 1988) 178-181.

²⁸¹ Nadia Bouras, *Het land van herkomst. Perspectieven op verbondenheid met Marokko, 1960-2010* (Hilversum 2012) 116, 143-144, 156-161; Hans van Amersfoort en Anja van Heelsum, ‘Moroccan Berber Immigrants in The Netherlands, Their Associations and Transnational Ties: A Quest for Identity and Recognition’, *Immigrants & Minorities* 25:3 (2007) 234-262.

²⁸² Floris Vermeulen en Anja van Heelsum, ‘Group-related or host state-related? Understanding the historical development of Surinamese organisations in Amsterdam, 1965-2000’, in: Ulbe Bosma (red.), *Post-colonial immigrants and identity formation in the Netherlands* (Amsterdam 2012) 77-97, aldaar 77-78; Ulbe Bosma en Marga Alferink, ‘Multiculturalism and Settlement: The Case of Dutch Postcolonial Migrant Organisations’, *Journal of International Migration and Integration* 13:3 (2012) 265-283, aldaar 272-73, 281-82; Floris Vermeulen, Jean Tillie en Robert van de Walle, ‘Different effects of ethnic diversity on social capital: density of foundations and leisure associations in Amsterdam neighborhoods’, *Urban Studies* 49:2 (2012) 337-352, aldaar 339, 341.

²⁸³ Floris Vermeulen en Anja van Heelsum, ‘Immigrant organisations in Amsterdam’, in: Jan Rath en Liza Nell, *Ethnic Amsterdam: Immigrants and Urban Change in the Twentieth Century* (Amsterdam 2010), 145-158; Marlou Schrover, ‘Pillarization, Multiculturalism and Cultural Freezing. Dutch Migration History and the Enforcement of Essentialist Ideas’, *BMGN – Low Countries Historical Review* 125: 2-3 (2010) 329-354.

parlementaire enquête hiernaar in 2010 zien – een integrerende functie gehad kunnen hebben.²⁸⁴

Gold in Den Haag een zelfde vooronderstelling over het verband tussen organisatievorming en integratie in de naoorlogse periode? Zeker ten aanzien van andere nieuwe migrantengroepen, zoals gastarbeiders, postkoloniale migranten en vluchtelingen, was dit het geval. Bij de lokale invoering van het landelijke minderhedenbeleid in 1982 werd benadrukt dat dit ervoor moest zorgen dat nieuwkomers als vrije en gelijkwaardige *burgers* aan de *Nederlandse* samenleving kunnen deelnemen.²⁸⁵ Met name de komst van grote groepen Surinaamse migranten na de onafhankelijkheid van 1975 vormde hiertoe de aanleiding. Het stond hun vrij om, waar het ging om welzijn en maatschappelijke dienstverlening, gebruik te maken van algemene of categoriale instellingen. Binnen de afdelingen Maatschappelijke Zorg en Volksontwikkeling en Opvoeding, die zich in deze jaren vooral het beleid voor deze groepen bezighielden, was het vertrouwen in de ‘sovereiniteit in eigen kring’ destijds echter het grootste, net als op landelijk niveau.²⁸⁶ Dat het niet vanzelfsprekend was dat de lokale overheid zich met de opvang van nieuwkomers bemoeide, blijkt wel uit het feit dat tot de jaren zeventig vooral werkgevers, kerken en particulieren deze taken op zich namen. Dit gold vóór de oorlog ook voor de groep van welvarende verlofgangers die zelfs een eigen vereniging oprichtten om zich met kennis te wapenen tegen lokale ondernemers die maar al teveel van hun rijkdom wilden profiteren.²⁸⁷ Het beschermen van nieuwkomers tegen uitbuiting of discriminatie en het opheffen van hun achterstanden op de woningmarkt, de arbeidsmarkt en in het onderwijs vormden belangrijke redenen voor de invoering van het minderhedenbeleid.²⁸⁸ Hoewel expats mede door hun goede sociaaleconomische uitgangspositie nooit een doelgroep van dit beleid

²⁸⁴ In Den Haag werd het subsidiebeleid voor migrantenorganisaties net als landelijk vanaf 2004 afgebouwd in reactie op het veranderde politieke landschap. Er zijn nog wel algemene subsidies waarop deze organisaties aanspraak kunnen maken, bijvoorbeeld onder de noemer van participatie of diversiteit: Eindrapport Integratiebeleid ‘Bruggen bouwen’, Tijdelijke Commissie Onderzoek Integratiebeleid, 2003-2004, TK 28689, nr. 9, 28-39; achtergrond Commissie Blok: http://www.parlement.com/id/vhnnmt7j2wxh/parlementair_onderzoek_integratiebeleid; Leo Lucassen en Jan Lucassen, *Winnaars en verliezers. Een nuchtere balans van vijfhonderd jaar immigratie* (Amsterdam 2011) 84-99; Caelesta Poppelaars en Peter Scholten, ‘Two Worlds Apart. The Divergence of National and Local Immigrant Integration Policies in the Netherlands’, *Administration & Society* 40:4 (2008) 335-357; Vermeulen en Alferink, ‘Group related or state-related’, 82-84; op basis van de interviews die mijn studenten *Oral History* (2015-2016) met betrokkenen van migrantenorganisaties hielden, bleek dat zij de verantwoording die zij over de overheidssubsidies moesten afleggen als erg betuttelend ervoeren, maar zelf vaak wel een groot netwerk overhielden aan hun werkzaamheden voor de organisatie: <https://www.universiteitleid.nl/nieuws/2016/01/de-deur-staat-altijd-voor-je-open-bleek-een-gezegde>;

²⁸⁵ Mijn cursivering. De groepen die in het landelijke beleid als ‘culturele minderheden’ werden aangemerkt waren in deze periode Molukkers, Surinamers en Antillianen en Zuid-Europese buitenlandse werknemers: HGA, Verslagen en handelingen van de gemeenteraad 17 december 1982 (beantwoording schriftelijke vragen raadslid I. Chandoe over de nota ‘Culturele minderheden in Den Haag’ door burgemeester Schols); Gezamenlijk commentaar van de Memorandumgemeenten en de VNG op de voorlopige regeringsreactie op het WRR-rapport Alloctonenbeleid, commissiebrief 5 juli 1990, bijlage I ‘Hoofddlijnen Haags integratiebeleid’, 2-4 (RIS10070) (via RIS zoekstelsel bestuurlijke stukken: <https://denhaag.raadsinformatie.nl>); Vermeulen en van Heelsum, ‘Immigrant organisations in Amsterdam’, 152-153.

²⁸⁶ Op landelijk niveau waren dit het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid en het Ministerie voor Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk: ‘Hoofddlijnen Haags integratiebeleid’, 2-4; *Memorandum Minderhedenbeleid*, Raadsmededeling 10 juni 1988 (Den Haag 1988) (RIS7221); HGA, Verslagen en handelingen van de gemeenteraad, raadsvoorstel 1981 (subsidies zelforganisaties van buitenlanders uit de wervingslanden, Surinamers en Antillianen die geen subsidierelatie CRM).

²⁸⁷ Graaf, ‘Iets van een vreemde vrucht’, 27.

²⁸⁸ Penninx en Schrover, *Bastion of bindmiddel*, 44.

werden, was het niet vanzelfsprekend dat zij hun weg in de Haagse samenleving wisten te vinden. Zoals een Britse scholier in 1968 in een essay over de ‘internationale kolonie’ schreef voor het gemeenteblad, mengden zij nauwelijks met de lokale bevolking:

‘although many organizations have been set up to break this barrier which separates the two. Often people from far countries, having come to live here find themselves mixed in with all sorts of nationalities, and in this way friendships which have grown in this city help to promote better understanding of other nations.’²⁸⁹

Transnationale banden en de ondernemende stad

Dat de gemeente al vroeg contact met deze groep zocht in het kader van de lezingenserie had dan ook vooral te maken met de andere opvattingen die over de waarde van de transnationale banden van deze groep bestonden. Hun internationale netwerk en reizende levensstijl – ook wel ‘transnationalisme’ genoemd – werd gezien als een toegevoegde waarde voor de stad.²⁹⁰ Waar ‘transnationalisme’ in het geval van andere migrantengroepen een negatieve invulling kreeg en banden met het land van herkomst juist als een bedreiging voor de gevestigde orde en het eigen integratieproces werden gezien, leek bij expats eerder het omgekeerde het geval.²⁹¹ Zoals de vergelijkende studies van sociologen Snel, Engbersen & Leerkens en van Bochove en anderen laten zien is dit onderscheid echter misleidend en geldt voor beide groepen dat zij zowel sociaal-, cultureel-, politiek-, en economisch verbonden blijven met hun land van herkomst. Of hun gedrag als kosmopolitisch dan wel traditioneel behoudend werd beschouwd, was dus vooral afhankelijk van de Nederlandse perceptie.²⁹²

Zoals studies van expatgemeenschappen wereldwijd laten zien, kunnen clubs bij deze groep wel degelijk een functie hebben in het behartigen van hun belangen of het verbeteren van de positie van de leden. Expats mogen in de regel een betere sociaaleconomische uitgangspositie hebben, zij proberen zich – afhankelijk van de lokale omstandigheden – ook te organiseren om

²⁸⁹ Volgens de auteur kon Den Haag zich wat dit betreft zelfs meten aan een ‘internationaal gezinde’ stad als Genève: Duncan Hartshorne, ‘My thoughts on life in The Hague, *’s-Gravenhage* 8 (1968) (speciaal nummer op basis van een schrijfwedstrijd voor de leerlingen van de internationale scholen in de stad).

²⁹⁰ Marianne van Bochove, *Geographies of Belonging. The Transnational and Local Involvement of Economically Successful Migrants* (Rotterdam 2012) 4-18; M. Rusinovic en M.E. van Bochove, ‘Een kosmopolitische elite?’ *Burgerschapsbriefing Kennismigranten* 2 (januari 2010); Sam Scott, ‘The social morphology of skilled migration: the case of the British middle class in Paris’, *Journal of Ethnic and Migration Studies* 32 (2006) 1105-1129; Michael Peter Smith en Adrian Favell, *The human face of global mobility : international highly skilled migration in Europe, North America and the Asia-Pacific* (New Brunswick, N.J. 2006) 2; Leslie Sklair, *The transnationalist capitalist class* (Oxford 2001).

²⁹¹ Bouras, *Het land van herkomst*, 29-37; Mies van Niekerk, *De krekel en de mier: fabels en feiten over maatschappelijke stijging van Creoolse en Hindoestaanse Surinamers in Nederland* (Amsterdam 2000) 190-194; Fridus Steijlen, ‘Indo-European Pasar Malam, Identity and Performance in the Netherlands’, in: Barbara Hatley en Brett Hough (red.), *Performing Contemporary Indonesia. Celebrating Identity, Constructing Community* (Leiden 2015) 203-220; Hans van Amersfoort en Anja van Heelsma, ‘Moroccan Berber Immigrants in The Netherlands, Their Associations and Transnational Ties: A Quest for Identity and Recognition’, *Immigrants & Minorities* 25:3 (2007) 234-262, aldaar 241.

²⁹² Erik Snel, Godfried Engbersen en Arjen Leerkens, ‘Voorbij landsgrenzen. Transnationale betrokkenheid als belemmering voor integratie?’, *Sociologische Gids* 51 (2004) 75-100; Bouras, *Het land van herkomst*, 33; Van Bochove, *Geographies of Belonging*, 155-156, 177-78, 187-88; Van Bochove, Rusinovic en Engbersen, *Over de rode loper*, 33 (tabel 3.3.).

hun levensstijl en sociale positie uit het thuisland te behouden of zelfs te verbeteren. Zoals Beaverstock over Britse expats in Singapore schrijft, leidde een uitgebreidere lokale gelegenheidsstructuur er wel toe dat zij van een ‘pre-requisite survival strategy’ op termijn vaak meer een sociale functie kregen.²⁹³ Soms werden internationale clubs zelfs een ontmoetingsplaats voor expats en *locals*, zoals studies van Duitse kooplieden in Rotterdam als en Amerikaanse zakenlui in Parijs laten zien.²⁹⁴ Door het voortbestaan van expatclubs en instituties door de tijd konden ook nieuwkomers profiteren van een lokaal sociaal vangnet en kennis over de lokale voorzieningenstructuur ondanks het hoge verloop innen de gemeenschap. Overigens wijzen deze studies van expats er ook op dat er naast de zendende en ontvangende overheid vaak ook nog een grote rol voor werkgevers was bij het voorzien van gezelligheids- en sportverenigingen. Dit gebeurde met name bij meer geïsoleerde gemeenschappen zoals op olie-compounds, waarbij dan ook senioriteit en andere verschillen binnen het personeelsbeleid zich vertaalden in de structuur van de clubs.²⁹⁵ In het geval van de diplomatieke – en zakengemeenschap kon er in dit kader uiteraard ook een grote rol voor de ambassade en de bilaterale kamer van koophandel zijn. Hun voorzieningen en activiteiten waren dan ook nadrukkelijk voor deze groep als werknemers, niet alleen als landgenoten, bedoeld.²⁹⁶ Een belangrijk punt dat weliswaar net zo goed opging voor andere migrantengroepen, maar vooral in de studie van elites onderstreept wordt, is de rol van expatclubs bij de socialisatie van nieuwkomers. Zij werden op deze manier klaargestoomd voor een bestaan als expat – ook op volgende posten – en bekend gemaakt met de geschikte – klasse- en genderspecifieke – vrijetijdsbesteding.²⁹⁷ Verschillende auteurs wijzen er op dat met name niet-werkende expatvrouwen een belangrijke doelgroep voor maar ook beschermster van deze expat-instituties waren. Vooral wanneer zij een eigen carrière hadden stopgezet om met hun partner mee te reizen kon een gevoel van statusverlies en eigenwaarde gecompenseerd worden met activiteiten in clubverband, zoals liefdadigheid.²⁹⁸ Zoals uit historische studies van Green, Faires en Alvah, en

²⁹³ Jonathan V. Beaverstock, ‘Servicing British Expatriate “Talent” in Singapore: Exploring Ordinary Transnationalism and the Role of the “Expatriate” Club’, *Journal of Ethnic and Migration Studies* 37:5 (2011) 709-728, aldaar 723-34.

²⁹⁴ Green, *The Other Americans in Paris*, 206-207; Penninx en Schrover, *Bastion of bindmiddel*, 33-34.

²⁹⁵ Erik Cohen, ‘Expatriate Communities’, *Current Sociology* 24 :5 (1997) 5-90, aldaar, 34-36, 38.

²⁹⁶ Green, *The Other Americans in Paris*, 135.

²⁹⁷ Anne-Meike Fechter, ‘Gender, Empire, Global Capitalism: Colonial and Corporate Expatriate Wives’, *Journal of Ethnic and Migration Studies* 36:8 (2011) 1979-1297, aldaar 1286-87; Green, *The Other Americans in Paris*, 136 (clubs als ‘mentor’, ‘glue’); Amanda Klekowski von Koppenfels, *Migrants or Expatriates?: Americans in Europe* (New York 2014) 98-99 (clubs als ‘refuge’); Micheline van Riemsdijk, ‘Agents of Local Incorporation. Skilled Migrant Organizations in Oslo, Norway’, in: Lars Meier, *Migrant Professionals in the City: Local Encounters, Identities and Inequalities* (Hoboken 2014) 77 (clubs als ‘cultural brokers’ en ‘agents of local incorporation’); Lisa Toccafondi Shut, ‘Socializing Spouses in Gabon. The Petroleum Wives’ Club of Port-Gentil’, in: Meier, *Migrant Professionals in the City*, 126; Louise Ryan en Jon Mulholland, ‘Trading Places: French Highly Skilled Migrants Negotiating Mobility and Emplacement in London’, *Journal of Ethnic and Migration Studies* 40: 4 (2014) 584-600, aldaar 588 (clubs als ‘route towards distinction’, ‘accumulation cosmopolitan capital’, ‘savoir faire, cultural capital’); Green, *The Other Americans in Paris*, 32-37; Nora Faires, ‘La construction d’un avant-poste féminin et bourgeois du nationalisme. Le Club des femmes américaines de Calgary (1912-1945)’, in: Philippe Rygiel en Natacha Lillo, *Rapports sociaux de sexe et immigration. Mondes atlantiques XIXe-XXe siècles* (Paris 2007) 127-142.

²⁹⁸ Deze rol van de vrouw als ‘cultureel bemiddelaar’ zien we ook terug in studies van andere migrantengroepen : Fechter, ‘Gender, Empire, Global Capitalism’, 1285, 1291-1293; Hindman, *Mediating the Global. Expatriate’s Forms and Consequences in Kathmandu* (Stanford 2013) 192; idem, ‘Outsourcing difference: Expatriate training and the disciplining of culture’, in: Saskia Sassen, *Deciphering the Global: Scales, Spaces and Subjects* (New York 2007), 228-230; Hillary Callan

meer recente studies van Davids, Rosales en Koppenfels blijkt, moeten we wel kritisch zijn over de mate waarin dergelijke activiteiten dan ook werkelijk een kosmopolitisch of transnationaal karakter hadden.²⁹⁹ Vaak hielden expats zich ver van politieke activiteiten en was het liefdadigheidswerk vooral gericht op eigen vermaak en verbetering, meer dan structurele maatschappelijke verandering. In de woorden van Koppenfels betrof het hier eerder een 'reactionair transnationalisme'.³⁰⁰

Tenslotte moet er ook oog zijn voor de rol die de expatgemeenschap wordt toegedicht in studies van stedelijk vernieuwingsbeleid. Daarin wordt in lijn met de literatuur over transnationalisme verondersteld dat de stad zelf internationaler kan worden doordat expats netwerken en kapitaal met zich meebrengen dat de stad herpositioneert op de wereldmarkt. Steden doen er dus goed aan om de gewenste migranten op taal van manieren aan te trekken en aan zich te binden. Dit 'entrepreneurial city'-denken heeft er toe geleid dat het woon- en leefklimaat van expats en de samenwerking met private partijen vanaf de jaren zeventig steeds meer aandacht krijgt, mede gevoed door onderzoeksrapporten en subsidies van het OECD en de Europese Commissie.³⁰¹ Zoals Ryan & Mulholland en anderen stellen, is het wel de vraag of daarbij niet te generalistisch over 'de expat' als welvarende en kosmopolitische groep gedacht wordt en niet ook het risico bestaat dat er met het 'vermarkten' van de stad voorbij wordt gegaan aan het dagelijkse leven van expats *als* migranten in de stad.³⁰²

en Shirley Ardener (red.), *The Incorporated Wife* (London 1984) 7-8, 122; Janet Finch citeert Dorothy Smith (1973) in: idem, *Married to the Job: Wives' Incorporation in Men's Work* (Abingdon 1983) 126-128; Donna Alvah, *Unofficial Ambassadors. American Military Families Overseas and the Cold War, 1946-1965* (New York 2007) 91-92, 108 (in deze studie gaat het over The Navy Wives Club of America en de Boy and Girl Scouts); over niet-westerse hedendaagse expatvrouwen: Yoko Ueda, *Japanese corporate wives in Canada: serving the corporate order* (1986); Sawa Kurotani Becker, *Transnational home-making and the construction of gender and cultural identities among Japanese wives in the United States* (Ann Arbor 1999) (in deze studie wordt de Toyota's Women Association als voorbeeld genomen); Katie Willis and Brenda Yeoh, 'Gender, Marriage, and Skilled Migration: The Case of Singaporeans in China', in: Nicola Piper and Mina Roces (eds), *Wife or Worker? Asian Women and Migration* (Oxford 2003) 101-119; in de koloniale context: Frances Gouda, *Dutch Culture Overseas: Colonial Practice in the Netherlands Indies, 1900-1942* (Singapore 2008); Ann Laura Stoler, *Carnal Knowledge and Imperial Power. Race and the intimate in colonial rule* (Berkeley 2010) 55-57; Elsbeth Locher-Scholten, 'Summer Dresses and Canned Food: European Women and Western Lifestyles', in: Henk Schulte Nordholt, *Outward Appearances. Dressing the State and Society in Indonesia* (Leiden 1997); Roger Knight, 'A sugar factory and a swimming pool: incorporation and differentiation in Dutch colonial society in Java', *Ethnic and Racial Studies* 24:3 (2001) 451-471.

²⁹⁹ Green, *The Other Americans in Paris*, 206-207; Nora Faires, '"Talented and Charming Strangers from across the Line". Gendered Nationalism, Class Privilege, and the American Women's Club of Calgary', in: Elizabeth Jameson and Sheila McManus ed., *One Step over the Line* (Edmonton 2008) 263, 272; idem, Civic outsiders, 15-16; Alvah, *Unofficial Ambassadors*, 5, 118-119; Klekowski von Koppenfels, *Migrants or Expatriates*, 224; Inês David en Marta Vilar Rosales, 'Do it for charity! Radio's mediation of civic engagement among British ex-pats in Portugal', *Ethnography* 15:1 (2014) 106-124, aldaar 114, 120 ('half-engagement').

³⁰⁰ Klekowski Von Koppenfels, *Migrants or Expatriates?*, 178.

³⁰¹ Buursink, *Steden in de markt*, 10-13, 31; Jan Rath, 'Op zoek naar een creatieve klasse. De stad, de publieke ruimte en de culturele economie', in: Leo Lucassen en Wim Willems (red.), *De krachtige stad. Een eeuw omgang en ontwijking* (Amsterdam 2008) 171-194, aldaar 188-89; Neil Brenner, 'Urban governance and the production of new state spaces in western Europe, 1960-2000', *Review of International Political Economy* 11:3 (2004) 447-488, aldaar 460; Nina Glick Schiller en Ayse Caglar, 'Towards a Comparative Theory of Locality in Migration Studies: Migrant Incorporation and City Scale', *Journal of Ethnic and Migration Studies* 35:1 (2009) 177-202, aldaar 190; Davide Ponzini en Ugo Rossi, 'Becoming a Creative City: The Entrepreneurial Mayor, Network Politics and the Promise of an Urban Renaissance', *Urban Studies* 47:5 (2010) 1037-1057.

³⁰² Louise Ryan en Jon Mulholland, 'Trading Places: French Highly Skilled Migrants Negotiating Mobility and Emplacement in London', *Journal of Ethnic and Migration Studies* 40 (4) (2013) 584-600, aldaar 588.

Meer dan 'casual sightseeing'

Op het eerste gezicht valt op dat de organisatoren van de lezingenserie vooral gericht waren op het informeren van nieuwe expats over het leven in Nederland, meer dan praktische hulp te bieden. Daarvoor konden zij ongetwijfeld op hun eigen netwerk en werkgevers steunen. De onderwerpen die in de eerste jaren op het programma van de lezingenserie stonden, gaven een overwegend rooskleurig beeld van de Nederlandse geschiedenis en de eigentijdse economische en maatschappelijke ontwikkelingen.³⁰³ Dit nationale perspectief domineerde nog jarenlang, met lezingen over de schilderkunst uit de Gouden Eeuw, de Hollandse maritieme traditie en de toekomst van de luchtvaart – verzorgd door de KLM. Ook de films die vanaf begin jaren zestig na afloop van de lezingen vertoond werden, pasten bij dit beeld. Zij waren vaak zelfs in opdracht van de overheid of het bedrijfsleven geproduceerd, zoals Bert Haanstra's *De zee was niet meer* (over de drooglegging van de Zuiderzee) en Raucamp's *Holland to-day* (over verschillende Nederlandse bedrijfstakken).³⁰⁴ Een enkele keer kwam ook een Haags perspectief aan bod en ging de aandacht uit naar het dagelijkse leven in Nederland. In 1957 gaf wethouder Van Lisa Nessel een lezing over het ontstaan, de groei en de toekomst van Den Haag. Uit de vragen na afloop bleek dat expats inderdaad verbaasd waren over het gebrek aan hoogbouw in de stad en de grote ramen in Nederlandse huizen. De wethouder schreef het toe aan de voorliefde voor 'licht, lucht en zon'.³⁰⁵ Meestal werden zulke typisch Haagse onderwerpen echter direct verbonden met bredere nationale ontwikkelingen, zoals de wederopbouw of de ontzuiling. Een foto van een haring etende 'gewone' Hagenaar op de cover van het programmaboekje van 1956 werd in de jaren erna ingeruild voor een beeld van de Hofvijver en het Vredespaleis. Opnieuw nationale en internationale symbolen.³⁰⁶

Hoewel het dus nog te vroeg was om van gerichte city-marketing te spreken, was de burgemeester bij de start van de lezingenserie wel positief gestemd over het feit dat er in de reeks aandacht voor 'our beloved city' was. Volgens hem bestond zelfs het risico dat de 'leergierige buitenlanders' straks meer over Nederland wisten dan de Nederlanders! Het beeld

³⁰³ HGA, bijeenkomsten 'The country we live in', inv.nr. 8856, krantenknipsel 'For foreigners', *Het Vaderland* (20 december 1955).

³⁰⁴ Bert Haanstra stond bekend om zijn documentaire films over het dagelijkse leven in Nederland. In *De Zee Was Niet Meer* (1956) bracht hij in opdracht van het Ministerie van Cultuur en Wetenschap in beeld welke traditionele levensstijl in de dorpen aan de randen van de Zuiderzee verloren zou gaan met de aanleg van de Flevopolder: zie over de film: <https://www.idfa.nl/nl/tags/project.aspx?id=419ce579-4df4-4151-a238-1acf5d7c88df>; <http://www.berthaanstra.nl/filmografie.html>; Gerard Raucamp begon als filmmaker voor KLM en regisseerde ook promotiefilms over de emigratie naar Canada en de luchthaven Kemajoran en het Hotel Indonesia in Jakarta. In *Holland Today* (1962) bracht hij in opdracht van het bedrijfsleven en de Rijksvoorlichtingsdienst de luchtvaart, scheepvaart, en bloemenindustrie in Nederland in beeld: zie 'Holland today (1-3)' op: <http://zoeken.beeldengeluid.nl/>.

³⁰⁵ 'Ontstaan, groei en toekomst Den Haag. Ir. Van Lissa Nessel sprak voor buitenlanders in stadhuis', *Haagsche Courant* (16 januari 1957).

³⁰⁶ HGA, bijeenkomsten 'The country we live in', inv.nr. 8856, brochuremateriaal 1955-1965: met uitzondering van 1955 en 1958 werd een foto van meeuwen boven de Hofvijver gebruikt met op de achtergrond de 'skyline' van het centrum van Den Haag. In 1958 werd eenmaal een foto van het Vredespaleis op de cover geplaatst. Vanaf 1970 werden verschillende beelden naast elkaar gebruikt, waaronder foto's van het standbeeld van Couperus ('De Wandelaar'), een pittoresk grachtje, enkele industriële koeltorens, en een historische afbeelding van het Binnenhof.

dat in deze periode bij de gemeente van de gewone Hagenaar bestond, getuigde van dezelfde paternalistische houding als ten aanzien van de expats. Men achtte hun internationale mentaliteit en gastvrijheid ten opzichte van toeristen en expats niet altijd op niveau.³⁰⁷ In die zin was de lezingenserie behalve een propaganda-instrument dus ook een stukje schade-management.

Dat de expats ondanks hun – in de ogen van de gemeente – onervarenheid en jonge leeftijd hoge verwachtingen van hun verblijf in Den Haag hadden, maakte dat kosten noch moeite gespaard werden bij de organisatie van de lezingen. Uit de selectie van sprekers en locaties blijkt dat men een specifiek idee had van de kringen waarin de ‘leidinggevende figuren van vreemde nationaliteit’ zich in Nederland behoorden te begeven. De eerste bijeenkomsten vonden plaats in monumentale panden, zoals Hotel Wittebrug (waar in latere jaren ook het ISS gehuisvest was), de Trêveszaal, het Koninklijk Instituut voor Ingenieurs, Sociëteit de Witte, het Gemeentemuseum en de Raadszaal aan de Javastraat (waar zeer recent een International Club geopend werd). Voor sommige expats waren dit bekende locaties, waar zij ook met hun eigen clubs en personeelsverenigingen samenkwamen. Vanaf de jaren zestig vonden ook filmvertoningen plaats in het Shell-kantoor.³⁰⁸ De kosten voor de locatiehuur, het in hoge oplages gedrukte promotiemateriaal (in kleur!) en de vergoedingen voor sprekers werden betaald van de gemeentesubsidie van rond de 1000 gulden per jaar – en een eigen bijdrage van de Volksuniversiteit van 500 gulden. (zie afbeelding 22) In sommige jaren moesten de deelnemers een inschrijfgeld van 15 gulden betalen.³⁰⁹ De prominente sprekers in de lezingenserie vormden in zekere zin ook een afspiegeling van de beroepsgroepen en sectoren waarin de expats werkten. Veelal oudere elites uit het bestuur, de academische wereld en het bedrijfsleven en bijna allemaal hadden ze op enig moment in hun carrière voor een Nederlands ministerie of voor het koloniale bestuur gewerkt.³¹⁰ De sprekers werden geacht de expats in te voeren in hun nationale en internationale werkveld, maar de lezingen waren ook bedoeld om te netwerken. Dat de organisatoren zelf ook een internationaal profiel hadden en hun persoonlijke netwerk konden inzetten had uiteraard zijn weerslag op het programma.

³⁰⁷ Bij het stadsbestuur leefde met name in de jaren vijftig het idee dat er in Den Haag in tegenstelling tot bijvoorbeeld Amsterdam en Rotterdam ‘een grote intellectuele middenstand’ was die openstond voor contact met expats. In lokale media en de publicaties van de afdeling Voorlichting werden echter ook verbeterpunten voor Haagse gastvrijheid naar voren gebracht: HGA, Verslagen en handelingen van de gemeenteraad, 22 oktober 1948; ‘Den Haag internationaal centrum’, *Haagsche Courant* (4 januari 1951); ‘Onder de Haagse Toren’, *Haagsche Courant* (25 maart 1950); ‘Den Haag ontvangt Europa en de wereld’, *’s-Gravenhage* 5 (augustus 1954) 15; Ewout Janse, ‘Portret van een stad. Drie journalisten zien Den Haag’, idem (mei 1959) 12; Horace George Franks, ‘I like The Hague very much but...’, idem (februari 1955) 9-13; Walter H. Waggoner, ‘Cold war on wheels. Traffic in The Hague’, idem 4 (mei 1956).

³⁰⁸ HGA, bijeenkomsten ‘The country we live in’, inv.nr. 8856, brochures 1957, 1959, 1960, 1967; idem, brief van directeur-secretaris van de Volksuniversiteit aan het college van B&W, 30 april 1958 en 14 juli 1958; idem, brief van het college van B&W aan het bestuur van de Volksuniversiteit, 16 december 1959; idem, brief van P.A. Frequin (directeur van de Dienst voor de Schone Kunsten) aan de afdeling Publiciteit, 11 december 1959; http://nl.wikipedia.org/wiki/Voormalig_stadhuis_aan_de_Javastraat (geraadpleegd op 15-10-2014).

³⁰⁹ HGA, bijeenkomsten ‘The country we live in’, inv.nr. 8856, kopie brief College B&W aan de gemeenteraad, november 1957; idem, brief van drukkerij A. Sonneveld aan de afdeling Voorlichting, 26 september 1969 (kosten brochuremateriaal bijna 700 gulden).

³¹⁰ Zie onder andere de sprekersbiografieën van Geyl (universitair docentschappen Leiden, London, VS, onderscheidingen België en Groot-Brittannië), Thijssen (bestuurswerk Bandung, VN-missies, ISS), Andringa de Kempnaer (militaire missie Duitsland, reclame- en toerismeindustrie) en Van Dulleman (Fullbright Foundation) in de brochures van 1956-1965.

Deze selectie van sprekers moest er voor zorgen dat het expatpubliek geen controversiële of ongeschikte visies werden voorgeschoteld. Een comité van aanbeveling, waarin naast de burgemeester, ook de directeur van het ISS, een rechter van de Hoge Raad, een vertegenwoordiger van het bedrijfsleven en een vrouwelijke vrijwilligster van het gemeentelijk ontvangstcomité zitting namen, zag daar op toe.³¹¹ Dat dit niet alles kon ondervangen bleek in 1959 toen al bij het verschijnen van het programma van dat jaar discussie ontstond over de aangekondigde lezingen van de hoofdredacteur van *het Parool* en voormalig politiek adviseur van Van Mook en Beel tijdens de dekolonisatieoorlog, P.J. Koets, en de VVD-er en voorzitter van de Beweging Europese Federalisten, Hans Nord.³¹² Dit leidde ertoe dat er in de gemeenteraad vragen werden gesteld over het ‘objectieve’ karakter van de lezingen en de betrokkenheid van de afdeling Voorlichting. De gemeentesecretaris, de heer van Praag, verzekerde de raadsleden ervan dat zowel de Volksuniversiteit als de afdeling Voorlichting ‘volmaakt a-politiek’ waren en dat men dus niet voor eventuele schadelijke invloeden van de sprekers op het expatpubliek behoefde te vrezen.³¹³ Dat de expats zelf juist veel plezier beleefden aan de lezing van Koets en zijn scherpe oordeel over de Nederlandse buitenlandpolitiek, zal nog aan bod komen. Nog voor het uitspreken van de lezingen waren de raadsleden en enkele brievenbeschrijvers en oud-Indiëgangers in de *Haagse Courant* echter al zeer bezorgd over het ‘volkomen verkeerde en eenzijdige beeld’ dat buitenlanders nu mogelijk van Nederland kregen.³¹⁴

Dat expats in deze periode door de gemeente al wel als een aparte doelgroep, naast toeristen en zakenreizigers, werden gezien, blijkt uit het feit dat de lezingenserie in aanvulling op de activiteiten van het gemeentelijke damescomité Den Haag Ontvangt plaatsvond. Deze ruim 150 vrouwelijke vrijwilligsters, die zich in het Engels de *Hague Hostesses* noemden, zorgden sinds 1952 al voor de opvang van buitenlandse diplomaten, ministers, congresbezoekers, studenten, journalisten en toeristen die de stad ‘voor langere of kortere tijd’ aandeden.³¹⁵ Zij richtten zich in het bijzonder op de meereizende vrouwen die zich tijdens de werkdagen van hun man in geen geval mochten vervelen.³¹⁶ Het Comité ondervond bij haar activiteiten steun van de

³¹¹ HGA, bijeenkomsten ‘The country we live in’, inv.nr. 8856, ere-comité tweede cyclus (1956-1957) (Drees, Luns, Van den Oever (wnd. burgemeester), De Vries (ISS), Schiff (Comité Den Haag Ontvangt), Rijkens (oud-Unilever), Westerouen van Neeteren (Hoge Raad)).

³¹² HGA, bijeenkomsten ‘The country we live in’, inv.nr. 8856, brochure 1959; over P.J. Koets, zijn rol in de onderhandelingen over de onafhankelijkheid van Indonesië, en zijn getroebleerde verhouding met Van Mook en Van Idenburg: G.W.B. Borrie, ‘Peter John Koets’, *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* 1997 (Leiden 1998) 121; Tom van den Berge, *H.J. van Mook, 1894-1965. Een vrij en gelukkig Indonesië* (Bussum 2014) 322-324; over H.R. Nord, VVD-lid, voorzitter van de Beweging Europese Federalisten (sinds 1947 actief) en de Europese Beweging in Nederland (sinds 1958), vanaf 1962 actief in het Europees Parlement: ‘Overleden – mr. H.R. Nord’, *Trouw* (18 juli 1996); http://www.parlement.com/id/vg09llzgfhshr/h_r_hans_nord.

³¹³ HGA, Verslagen en handelingen van de gemeenteraad, 8 december 1958 (vragen raadsleden Hangelbroek, Bol, Aalberse, Nieuwerkerke, en gemeentesecretaris Van Praag); ‘Lezingen van Volksuniversiteit: Haagse raad wenst objectieve voorlichting’, *Algemeen Handelsblad* (9 december 1958).

³¹⁴ H.J. Snickers, ‘Verhouding Nederland en Indonesië’, *Haagsche Courant* (3 februari 1959) 12; A.W., ‘Meer anarchie’, *Haagsche Courant* (6 februari 1959) 17.

³¹⁵ De voorzitter van het Comité zat tevens in het comité van aanbeveling van de lezingenserie: HGA, Comité ‘Den Haag Ontvangt’, inv.nr. 0730-02, brief van het Comité aan mademoiselle Berthe Schmitt, Parijs 23 september 1954.

³¹⁶ ‘Een glimlach voor iedere vreemdeling’, *’s-Gravenhage* 3 (3 maart 1956) 2.

gemeente en werkte samen met het VVV, het ministerie van Buitenlandse Zaken en de KLM.³¹⁷ Zij zorgden voor toeristische bezoeken en ontvangsten bij de gastvrouwen thuis. Meer nog dan bij de lezingenserie was het damescomité erop gebrand een ‘mooie herinnering aan Nederland’ mee te geven en ‘hogere politiek’ geen rol te laten spelen.³¹⁸ Het comité heeft tot 1986 een succesvol bestaan geleid, mede dankzij deze persoonlijke benadering.³¹⁹ Dat aspect ontbrak in de lezingenserie en bij de andere promotionele activiteiten voor expats in Den Haag echter, wat op den duur tot nieuwe initiatieven zou leiden, zoals de samenwerking met ACCESS. In zekere zin had de lezingenserie dus ook een *gendered* karakter dat als avondprogramma vooral de werkende expats – vaak mannen – probeerde te bereiken en buitenlandse en Nederlandse professionele netwerken probeerde te verbinden.

Expats aan het woord

Vanaf begin jaren zestig gingen de organisatoren zich, mede gedwongen door de dalende aantallen deelnemers, meer interesseren in wat het expat-publiek zelf wilde horen. De sociale agenda uit de begintijd verschoof van het voorlichten van de expats en het aanprijzen van Nederland, naar het bieden van inzicht in de samenleving als geheel en het gedrag van Hagenaars in het bijzonder. De resultaten van een enquête onder het publiek van expats voor 1958 en 1970 zijn bewaard gebleven, en daaruit blijkt dat er inderdaad interesse bestond in een verbreding van het programma. Ook het profiel van de expat veranderde. Britse en Amerikaanse deelnemers mochten nog altijd de meerderheid vormen, de laatste enquête was ook ingevuld door expats uit Zweden, Nieuw-Zeeland, Italië, Israël, Libanon en Irak.³²⁰ Hun belangrijkste kritiek op de inhoud van de lezingenserie was dat zij naast hun intellectuele en beroepsmatige interesses juist meer wilden horen over het dagelijkse leven in Nederland, alsook over politieke en religieuze maatschappelijke kwesties. Dit was ook al tot uiting gekomen tijdens de eerdergenoemde omstreden lezing van Koets. Zoals *De Telegraaf* in het verslag over ‘Een rode Koets in de Witte Brug’ - het hotel waar de lezing plaatsvond – vermeldde, was het nota bene

³¹⁷ HGA, Comité ‘Den Haag Ontvangt’, inv.nr. 0730-01, jaarverslagen 1953, 1985; idem, brief van het Comité aan de hoofden van de ministeries, 25 januari 1954; Mimi Rijpstra-Verbeek, ‘Schakel tussen gemeente en vreemdelingen’, *Haagsche Courant* (4 april 1962) 5; ‘Mr. Luns nodigt 500 consuls uit Om ons land te leren kennen’, *Algemeen Handelsblad* (9 juli 1965).

³¹⁸ HGA, Comité ‘Den Haag Ontvangt’, inv.nr. 0730-01, jaarverslag 1983; Rijpstra-Verbeek, ‘Schakel tussen gemeente en vreemdelingen’, 5.

³¹⁹ Het Haagse Comité kreeg al in 1954 navolging in Utrecht en Rotterdam. Zij stonden ook in contact met vergelijkbare welkomstcomités in andere steden wereldwijd: ‘Vrouwelijke gastvrijheid. Haagse Passage’, *De Tijd* (15 februari 1954); ‘Gast en Gastheer’, *Haagsche Courant* (13 februari 1960) (i.s.m. Unie Vrouwelijke Vrijwilligers (UVV) en de Britse vrouwenclub (BWC)); HGA, Comité ‘Den Haag Ontvangt’, inv.nr. 0730-02, stukken van de International Hospitality Committee of the National Council of Women of the United States (1954, 1959); idem, buitengewone vergadering Sociëteit de Witte (november 1985).

³²⁰ In de jaren zestig schommelde het deelnemersaantal rond de 100, in de jaren zeventig lag het tussen de 70-90 per bijeenkomst. In 1958 komen 21 van de 137 verzonden formulieren ingevuld terug (11 Amerikaans, 4 Brits, 2 Australisch, overige deelnemers Noors, Nederlands, Belgisch, Israëliisch). In 1970 worden 46 formulieren ingevuld (10 Amerikaans, 21 Brits, overige deelnemers Zweeds, Nieuws-Zeelands, Italiaans, Israëli, Libanees, Irakees. In dat jaar waren er volgens de gemeente zo’n 10.000 vreemdelingen in de stad woonachtig: HGA, bijeenkomsten ‘The country we live in’, inv.nr. 8856, questionnaire 1958, 22 maart 1958; idem, questions PR-department, 12 maart 1970; HGA, Verslagen en handelingen van de gemeenteraad, 20 januari 1970.

een expat uit het publiek die de redenaar van repliek had gediend. Deze 'even elegante als pittige Argentijnse dame' bracht de heersende hongersnood, dalende exporten en groeiende invloed van de communisten in Indonesië ter sprake om zijn verhaal over de grotes beloftes van het nieuw onafhankelijk Indonesië ietwat te temperen.³²¹

In de enquête van 1958 suggereerden deelnemers ook nieuwe onderwerpen voor de lezingenserie, zoals de positie van de vrouw in Nederland of de verschillen in levensstijl tussen stads- en plattelandsbevolking. Dit waren thema's waar de Amerikaanse vrouwenclub ook graag aandacht aan wilde besteden, zoals blijkt uit lezingen hierover in hun eigen clubhuis en uit excursies naar Nederlandse boerendorpen. Op die manier kregen zij voor hun gevoel het 'echte Nederland' te zien en werden zij in de gelegenheid gesteld zichzelf als geëmancipeerder en moderner dan de Nederlanders te presenteren.³²² In 1970 stelde een Britse expat voor om toelichting te geven op het Nederlandse politieke landschap én de Nederlandse humor (dit vereiste blijkbaar uitleg!).³²³ Daarnaast werden inde beide enquêtes, met een interval van twaalf jaar, enkele praktische suggesties voor de organisatoren gedaan. Zo vond men grote namen geen recept voor succes. Men had liever sprekers die 'voor de vuist [spreken] met fouten dan perfect Engels lezen'.³²⁴ Ook was men in de jaren zeventig niet meer onder de indruk van de wisselende locaties voor de lezingen. Afgezien van de vele wegwerkzaamheden in de stad leidde dit alleen maar tot parkeerproblemen. Nog een suggestie: de lezingen niet te laten overlappen met de koopavond van de 'dames'.³²⁵ Dat velen van hen werkten of alleen 's avonds een oppas konden regelen, speelde een steeds grotere rol bij het organiseren van activiteiten door de traditionele vrouwenclubs. Het profiel van hun leden veranderde naar gemiddeld jongere en hoger opgeleide vrouwen, die tijdens hun verblijf in het buitenland hun eigen carrière vaak stopzetten. Zij hadden bovendien vaak de zorg voor kleine kinderen.³²⁶ De belangen van deze meereizende gezinsleden zouden op termijn meer aandacht opeisen in het gemeentelijke beleid voor expats.

Overigens probeerde de gemeentelijke PR-medewerkster Barkai ook persoonlijk haar banden met de expatgemeenschap aan te halen, zoals in 1968 toen zij te gast was bij de Meeting of the Month van de Amerikaanse vrouwenclub. Zij hield toen een lezing over de vele gezichten van de stad, getiteld 'The Hague you don't know'. In de aankondiging in het clubblad werd hoog opgegeven van deze 'charming and energetic woman', die niet alleen aan het hoofd van de PR-afdeling stond, maar ook verantwoordelijk was voor de buitenlandbalie van de gemeente en

³²¹ 'Een rode Koets in de Witte Brug', *De Telegraaf* (23 januari 1959).

³²² 'Forum van Nederlandse en Amerikaanse huisvrouwen. "Just between us"', *Haagsche Courant* (13 oktober 1955); 'Burgemeester van Leersum over positie Nederlandse vrouw. American Women's Club', *Haagsche Courant* (14 januari 1966) 15.

³²³ HGA, bijeenkomsten 'The country we live in', inv.nr. 8856, questionnaire 1958, 22 maart 1958; idem, questions PR-department, 12 maart 1970.

³²⁴ Idem, questionnaire 1958, 2, punt 12.

³²⁵ De lezing van de rechter van het Internationale Strafhof, sir Muhammed Zafrulla Khan, werd daarom naar een woensdag verplaatst: 'Hallo foreign residents', *Newsletter* (november 1971) 7.

³²⁶ Van Hengel-Worby, *Our Dutch Launching Place*, 86-93; Harms, *Growing Dutch*, 82-83; Interview met Georgia Reignault (AWC), 19 mei 2015; AWC archief, *AWC magazine* (september 1972) 20 (Babysitter Directory).

voor de nieuwe Engelstalige nieuwsbrief (1968-1992).³²⁷ De afdeling voorlichting breidde haar takenpakket in deze periode verder uit.³²⁸ Van een actieve rol voor expats zelf in dit stedelijke internationale beleid was ook toen nog altijd geen sprake, maar wel kwam er meer aandacht voor hun eigen aanbod. In de nieuw opgerichte Engelstalige *Newsletter* wilde men (toekomstige) expats en hun werkgevers laten zien hoe het vestigingsklimaat in de stad verbeterde en het aanbod van sociaal-culturele activiteiten – georganiseerd door de expatclubs zelf – groeide.³²⁹ In de activiteiten van de expatclubs viel in deze periode eveneens een verschuiving waar te nemen. Zij informeerden hun leden tijdens bijeenkomsten en in publicaties niet langer alleen over typisch Nederlandse gewoontes en gebruiken, maar brachten hen ook kennis bij over interculturele vaardigheden die van pas konden komen in het verdere expatbestaan – onafhankelijk van de locatie.³³⁰

Dat de kritiek van het expat-publiek op de lezingenserie werkelijk van invloed was op het programma, blijkt uit het verdwijnen van de nationale focus en vanaf de jaren zeventig uit de uitbreiding van het aantal expats of *repats* onder de sprekers. De titel van de serie bleef behouden, maar er zaten geen nationale kopstukken meer in de adviesraad en in de brochures ging het voortaan over de internationale gemeenschap, niet langer over ‘the country we live in’. Een zo’n spreker uit de expatgemeenschap was in 1971 de Oekraïense secretaris-generaal van de International Federation for Documentation, dr. F.A. Sviridov, die over zijn ervaringen bij verschillende VN-instellingen in Den Haag, Rusland en de VS vertelde. Vier jaar later kwam de Britse buitenlandcorrespondent en historicus Frank Huggett aan het woord over ‘The Dutch through Foreign Eyes’.³³¹ Bij de selectie van sprekers draaide het dus niet langer om de vraag wie een representatieve Nederlander was, maar wie de internationale gemeenschap kon vertegenwoordigen.³³² Hoe dichter de sprekers bij de leefwereld van het expat-publiek stonden,

³²⁷ Hoe grondig Barkai te werk ging blijkt bijvoorbeeld ook uit de handmatig doorgenomen adreslijsten van de PTA van de Amerikaanse school op basis waarvan uitnodigingen voor de lezingenserie werden verstuurd: AWC archief, fotoalbum 1970-71, foto’s en knipsel uit het clubblad ‘AWC Meeting of the Month. The Hague you don’t know’, Europa Hotel Scheveningen, 12 september 1968 (met foto’s).

³²⁸ Het Engelstalige informatiepunt was vooral bedoeld voor buitenlandse journalisten en bezoekers. Een voorbeeld van een brochure nieuwe stijl: HGA, Overzicht van de werkzaamheden van de Afdeling Voorlichting van de gemeente Den Haag, inv.nr. 623, *Den Haag. Stad om te blijven* (vertaald naar het Frans, Duits, en Engels als: ‘La Haye. Maillon entre l’histoire et l’age des reacteurs ; Der Haag. Weltbühne der Niederlande ; The Hague. Linking the jet age to history’) (1975); ‘15 years of “the country we live in”’, *Newsletter* (December 1970) 8; ‘In the Info-centre’, idem (september 1972); Buursink, *Steden in de markt*, 125, 138.

³²⁹ Ook vandaag de dag bestaat er een Engelstalige nieuwsbrief met daarin aandacht voor activiteiten van internationale instellingen, scholen en clubs en een Engelse toelichting bij een selectie van lokale evenementen die voor het expat-publiek interessant kunnen zijn. De huidige redacteur is een Britse expatvrouw: <https://www.denhaag.nl/en/newsletter.htm>; *Letter from The Hague/Newsletter from The Hague* (1968-1992) (beschikbaar bij het HGA); ‘The Hague’s mini Manhattan grows’, *Newsletter* (september 1972) 3; ‘The truth behind the dykes’, idem (augustus 1970) 3.

³³⁰ Bij de vrouwenclubs werden nu ook reizen naar Europa georganiseerd in clubverband: *AWC magazine* (oktober 1972) (‘Local Tours’ en ‘Foreign tours’); ‘Best foot forward’, *At Home in Holland* (1983) 13; Harms, *Growing Dutch*, 78-79.

³³¹ Huggett publiceerde tevens enkele boeken over Nederland en de Nederlanders, waaronder *The Dutch Today, Modern Netherlands, en Dutch Life and Culture. Its impact on the Western world*. Het eerste boekje werd in 1974 in samenwerking met het Ministerie van Buitenlandse Zaken uitgegeven: HGA, bijeenkomsten ‘The country we live in’, inv.nr. 8856, brochure 1975 (lezing 15 januari); ‘A welcome guest in our midst’, *Newsletter* (december 1974) 7.

³³² ‘15 years of “the country we live in”’, *Newsletter* (december 1970) 8 (‘Illustrious professors, industrialists, politicians, women parliamentarians, supplemented in the last three seasons by foreigners too, who have lived in our country and knew certain aspects of life here so thoroughly that their lectures were excellent sources of information.’).

hoe meer te verwachten viel van de onderlinge uitwisseling. Toen in 1976 een Britse Shell-medewerker aan het woord kwam over ‘The Guilder and the Gas’, werd daarom vermeld dat hij zich niet alleen door zijn eerdere verblijf als student in Den Haag goed in de Nederlanders kon verplaatsen: ‘Life in the oil fields of Nigeria and at an oil refinery in Venezuela also had a strong Dutch flavor.’³³³ In een uitnodigingsbrief aan de oud-minister van Buitenlandse Zaken (en oud-lid van de adviesraad) Joseph Luns benadrukten de organisatoren dat het eigenlijk om een internationaal onderonsje ging. Het intelligente en overwegend Angelsaksische publiek zou zijn befaamde gevoel voor humor zeker op waarde weten te schatten en hij hoefde dus geen officiële verhaal te houden.³³⁴

Zelfs politiek gevoelige thema’s, zoals de discriminatie van Surinamers in Nederland en ‘de seksuele moraal in een Calvinistisch land’, werden niet langer uit de weg gegaan.³³⁵ Toen de rechtsfilosoof en rector van het ISS, Jan Glastra van Loon, in 1970 zijn opwachting maakte met een verhaal over de Nederlandse maatschappijgeschiedenis, spoorde Barkai hem aan het ook over protestbewegingen als de provo’s en de Dolle Mina’s te hebben. Dit waren volgens haar onderwerpen die de buitenlander fascineerden ‘who expects to find a relaxed puritanical people, who cycles to Church regularly...’³³⁶ Dat het intussen nog altijd om gerenommeerde sprekers ging, die op diplomatieke wijze over zulke thema’s konden spreken, toont aan dat de politieke agenda op de achtergrond wel een rol speelde. De lezingenserie voor expats is tot in de jaren negentig georganiseerd.³³⁷ Alleen nam Barkai al in 1979 afscheid.³³⁸ Al snel zou blijken dat voor een goed contact met de expatgemeenschap, behalve deze vroege vormen van citymarketing ook een meer structureel hospitality-beleid nodig was. De inbreng van expats was weliswaar gegroeid, maar bleef – zeker wat betreft hun clubs – minimaal. Door de verslechterde economische situatie en de hoge werkloosheid in de stad én door bredere trends op het vlak van stedelijke beleidsvorming, ging de gemeente eind jaren zeventig echter een pro-actiever internationaal beleid te gaan voeren. Daarin kreeg niet alleen de internationale reputatie van de stad en het vestigingsklimaat voor bedrijven en instellingen aandacht, maar ook het woon-

³³³ HGA, bijeenkomsten ‘The country we live in’, inv.nr. 8856, brochure 1976.

³³⁴ In oktober van dat jaar zou Luns secretaris-generaal van de NAVO worden: HGA, bijeenkomsten ‘The country we live in’, inv.nr. 8856 concept brief van N. Sickens de Wal (directeur Haags Cultureel Trefpunt, voormalige Volksuniversiteit) aan de Weledelgestrengte Heer Mr. J.M.A.H. Luns, september 1971; https://www.parlement.com/id/vg09l31g3x6/j_m_a_h_joseph_luns.

³³⁵ In algemene zin werden de programma’s van de volksuniversiteiten vanaf de jaren zestig gekenmerkt door meer openheid. Bij de Amsterdamse vestiging werden bijvoorbeeld ook lezingen gehouden over het beleid in voormalig Nederlands-Indië, rassendiscriminatie in Zuid-Afrika en de Russische politiek: De Vries, *Ontsloten poorten*, 84, 148-149; HGA, bijeenkomsten ‘The country we live in’, inv.nr. 8856, brochure 1976.

³³⁶ Jan Glastra van Loon was op dat moment rector van het ISS in Den Haag (1966-1973) en zou kort daarna politiek actief worden voor D’66: HGA, bijeenkomsten ‘The country we live in’, inv.nr. 8856 brochure 1976; Idem, brief van Dora Barkai (PR Gemeente) aan Prof. J.F. Glastra van Loon (rector ISS), 30 oktober 1970; https://www.parlement.com/id/vg09l3258zi/j_f_jan_glastra_van_loon.

³³⁷ De laatste bijeenkomsten vonden plaats in de oude Raadszaal aan de Javastraat die nu was omgedoopt tot het ‘municipal hospitality centre’, getuige het programma van 1991. Hoewel onduidelijk is wat de precieze functie van dit ontvangstcentrum was, werd de oude raadszaal in die periode inderdaad voor publieksactiviteiten en persconferenties van de gemeente gebruikt. Na 1992 worden er geen verwijzingen naar de lezingenserie meer opgenomen in de gemeentelijke stukken of in de *Haagsche Courant*.

³³⁸ Barkai bleef wel voor de *Newsletter of The Hague* werken tot die in 1992 opging in het algemene PR-magazine van de gemeente. Er zijn foto’s van het afscheid van Barkai in de Haagse Beeldbank van het HGA.

leefklimaat van expats en hun gezinsleden in de stad. Zoals in de volgende paragraaf over de oprichting van een internationale vrouwenclub en infobalie in het stadhuis duidelijk wordt, werden nu ook de economische voordelen die dit met zich meebracht duidelijk gesteld. Het ging niet langer om een stokpaardje van het gemeentebestuur, de hele stedelijke bevolking moest van de aanwezigheid van expats meeprofiteren.

‘No tiptoeing through the tulips’: informele contacten met Nederlanders

Hoewel er in dit hoofdstuk door de keuze van case studies en bronmateriaal vooral aandacht is voor contacten tussen Nederlanders en expats in een formele context, bleven hen veeleer hun eigen ontdekkingen en toevallige ontmoetingen bij. Afhankelijk van hun leeftijd, verblijfsduur en de begeleiding die zij van hun werkgever ontvingen, waren zij gedwongen om gebruik te maken van de lokale voorzieningenstructuur. Zeker expats die nog aan het begin van hun carrière stonden of voor een klein bedrijf werkten, moesten daarom veel zelf uitvinden. Meestal konden zij daarvoor wel op de hulp van Nederlandse collega's of burens rekenen. Zo vertelde een alleenstaande Amerikaanse olie-ingenieur die eind jaren zeventig naar Nederland kwam, dat hij vaak met zijn Britse en Nederlandse collega's naar de bioscoop ging: 'There were many [American] comedies, and we would keep laughing, [while for the Dutch audience] some jokes got lost in translation.'³³⁹ Zijn auto kocht hij van zijn Nederlandse huisbaas, die hem ook uitlegde hoe bij het gemeentehuis zijn rijbewijs kon laten goedkeuren.³⁴⁰ Ook uit de handboeken voor expats die door vrouwenclubs en in samenwerking met de Nederlandse overheid werden uitgegeven, blijkt dat de meeste contacten in de jaren vijftig en zestig die met Nederlandse collega's, burens, winkeliers en huishoudpersoneel waren.³⁴¹ Het gemeentelijke kwartaalblad schreef in 1957 zelfs dat Britse dames net als de Haagse dames niet langer aarzelden om op krediet te kopen: 'echt Haags en daarom het beste bewijs van de integratie van buitenlanders in deze stad, die daarom mede internationaal genoemd kan worden.'³⁴² Een teken van wederzijds vertrouwen was het in ieder geval.

Vooral voor singles en kleine gezinnen was het in de jaren vijftig en zestig niet ongewoon om in een pension of bij een hospita te wonen, en zij maakten vaak op die manier kennis met Nederlandse gebruiken. Zo vertelde een Brits-Israëliëse vrouw wier man als econoom bij het ISS werkte, dat er zich bij hun hospita een 'familietragedie' afspeelde. De katholieke vrouw was met een protestantse man getrouwd, en sindsdien weigerde haar moeder ieder contact. Pas na de geboorte van een kleinkind draaide zij bij: 'Het is vreselijk. Dat heb ik een aantal keer gezien in Nederland.' De hospita liet haar ook kennismaken met de Hema, waar zij veel beter haar

³³⁹ Interview met J.Y., Den Haag 1977-1979 (3 mei 2013).

³⁴⁰ Hij woonde op de Juriaan Kokstraat, op de grens van het Statenkwartier en Scheveningen. Zijn huisbaas had een slagerij verderop in de straat: Idem.

³⁴¹ AWC, *At Home in Holland* (1963; 1965; 1972; 1978); Sylvia Earle, *Life with Dutch touch: from one woman to another* (Ministerie van Economische Zaken: Den Haag 1960); E. Knight, L. Meaney, L. Robinson, *Stranger in The Hague* (1983) (beschikbaar in de bibliotheek van het HGA en de BWC); EAC, collectie Coster, *A Directory of Community Organizations which serve American families. Plus a Dutch Community Handbook 1973-1974* (ACC The Hague, Den Haag 1974).

³⁴² J.E. van der Wielen, 'Een Babel zonder spraakverwarring', *'s-Gravenhage* 3 (maart 1957) 16-21, aldaar 21.

handdoeken kon kopen dan bij de 'dure' Bijenkorf.³⁴³ Soms waren het ook onbenulliger dingen die bij expats verbazing opriepen. Zo schreef een Britse leraar die begin jaren zeventig naar Den Haag verhuisde in zijn dagboek over de enorme optocht mensen die hij op een zondagmiddag over het strand richting het zuiden had zien lopen. Hij durfde niet te vragen wat er daar in de verte toch te beleven was. Pas later kwam hij erachter dat het om een gewone 'Sunday afternoon exercise' met het hele gezin ging.³⁴⁴ Expats met een leidinggevende functie of met representatieve taken, kregen vaak een woning toegewezen van hun werkgever. Zij belandden in villawijken als Belgisch Park in Den Haag of De Kieviet in Wassenaar. Hoewel het buurcontact in die wijken vaak een stuk minder intensief was, kon een enkele ontmoeting al aanleiding zijn voor langdurige vriendschap. Zo vertelde een Amerikaanse ambassademedewerker die eind jaren vijftig in Duinzigt woonde, hoe hij mede door zijn buiten spelende kinderen in contact kwam met de Nederlandse burens. Zij bleken plantage-eigenaren op Nieuw-Guinea en zaten op dat moment in grote onzekerheid over hun toekomst in dit laatste koloniale bastion. Hoewel er op diplomatiek niveau grote spanningen tussen Nederland en de Verenigde Staten bestonden over dit onderwerp, kon hier in privécontext best over gepraat worden. Uiteindelijk zou het Amerikaanse diplomatengezin in de zomervakanties zelfs op de huisdieren van hun Haagse burens passen.³⁴⁵

Ook collega's speelden vaak een rol in het wegwijs maken van nieuwkomers. Via hen werden expats uitgenodigd voor diner- en cocktailparty's of geïntroduceerd bij de personeelsclub. Zo herinnerde de vrouw van een Amerikaanse olie-ingenieur zich nog hoe zij af en toe werd opgehaald door de vrouw van haar mans baas om samen te gaan bridgen: 'in her Rolls Royce or Jaguar!' Dezelfde vrouw legde ook contact met enkele Griekse ambassademedewerksters in Rotterdam, aangezien zij zelf van Griekse afkomst was en ook die taal en cultuur wilde behouden.³⁴⁶ Een andere ervaring had een Amerikaanse man die al eerder in Europa was geweest, eerst als militair en daarna als student. Hij was erg ondernemend en liet zich door zijn collega's introduceren bij een Leidse judoclub.³⁴⁷ Toen hij op een dag terugreed naar Den Haag viel het hem op dat er veel mensen langs de weg stilstonden. Hij besloot zijn auto aan de kant te zetten en hen te vragen wat er aan de hand was. Het bleek om de Dodenherdenking van 4 mei te gaan en hij schaamde zich dan ook kapot dat hij in zijn beste Duits – want Nederlands sprak hij toen nog niet – had gevraagd 'was ist loss?'³⁴⁸

De contacten van expats beperkten zich overigens niet alleen tot Nederlanders met een vergelijkbare klasse-achtergrond. Zo besteedden de handboeken ook aandacht aan hoe om te

³⁴³ De vrouw woonde met haar gezin in een bovenwoning aan de Haringkade, vlakbij het Westbroekpark: Interview met N.B.G., Den Haag 1968-1969 (28 december 2011).

³⁴⁴ Expatriate Archive Centre (EAC), diary Mike Weston (BSN), Den Haag 1973.

³⁴⁵ Het gezin woonde eerst enige tijd in een hotel in Scheveningen, omdat hun woning nog gerenoveerd moest worden. Uiteindelijk kwamen zij in een van de Rietveldvilla's, waarschijnlijk aan de Ouwenlaan op de grens van Duinzigt en Benoordenhout, terecht: William B. Dunham, hoofd politieke afdeling Amerikaanse ambassade Den Haag, 1956-1960: 'Memoir William B. Dunham', Association for Diplomatic Studies and Training, Foreign Affairs Oral History Project, Foreign Affairs Series (1996) 55-65.

³⁴⁶ Interview met met M.P. (moeder I.P.), Den Haag 1970-1974 (3 mei 2013).

³⁴⁷ Archief Aramco, AOC Reporter, 4 (mei 1955) (judoclub).

³⁴⁸ S. had als student enige tijd in Duitsland gezeten en zou in Den Haag met zijn Duitse vriendin trouwen. Van zijn sportieve uitwisselingen zijn zelfs enkele foto's terug te vinden in het personeelsblad: Interview met J.S., Den Haag 1958-1960, 1972-1974 (4 april 2013).

gaan met Nederlandse werksters die doorgaans geen Engels spraken en minder hoogopgeleid waren dan het duurdere inwonende personeel: 'But with a slight knowlegde of common Dutch words and a dictionary at hand this is no great obstacle.'³⁴⁹ Daarnaast mochten zeker Amerikanen volgens de auteur van het gidsje *Life with the Dutch touch* niet te veel met hun rijkdom te koop lopen, zeker niet in een land dat net uit een oorlog kwam. Zo waarschuwde zij ervoor om in de winkel niet te laten merken hoe goedkoop men alles wel niet vond!³⁵⁰ Uiteraard frustreerde het sommige expats wel dat zij met name in de jaren vijftig en zestig nog niet alle producten van thuis konden kopen in Den Haag. Zij importeerden dan ook regelmatig bepaald voedsel, tijdschriften en elektronica via de ambassade om zo toch hun vertrouwde levensstijl te kunnen behouden.³⁵¹ Andersom ontdekten zij ook lokale lekkernijen, met hun bezoekjes aan de Haagse markt, de Scheveningse haringkraam of een Indisch restaurant. Met name de 'rijsttafel' was velen van hen bijgebleven.³⁵² Veel van de handboeken bevatten dan ook tips over waar de beste Britse en Amerikaanse speciaalzaken zich bevonden, of welke restauranthouders er een woordje Engels spraken. Niet zelden zaten deze zaken in de betere wijken van Den Haag, zoals de English butcher in Scheveningen³⁵³, The Chicken Man in het Statenkwartier³⁵⁴ en het befaamde sterrenrestaurant Saur aan het Lange Voorhout.³⁵⁵

Uiteraard lag het ook niet alleen aan de expats of zij een positieve ervaring met de Nederlanders hadden. Zelfs als hun handboeken en clubs hen opdroegen zich zo veel mogelijk als 'goede gasten en ambassadeurs van hun land' op te stellen, kon hun gastheer het ook wel eens laten afweten.³⁵⁶ De meeste klachten van expats gingen in de jaren vijftig en zestig over de krappe woningen, het drukke verkeer en de moeilijkheden met het vinden van huishoudpersoneel.³⁵⁷ Zelfs in de jaren negentig verscheen nog een cartoon van Shell-vrouw Laura Westbury, waarin een expatvrouw zich beklaagde over hoe zwaar zij het wel niet had op deze weinig exotische post, waar het weer slecht was en het personeel duur!³⁵⁸ Overigens waren de meeste expats onder de indruk van de goede infrastructuur en de ligging van Nederland om

³⁴⁹ Earle, *Life with the Dutch touch*, 29: 'I had to constantly remind a "werkster" of mine not to polish, every week, the brass rods holding down the cellar stair treads. She always reminded me that her former employer, 'the Baroness', had her stair roads polished every week.'

³⁵⁰ Earle, *Life with the Dutch touch*, 94.

³⁵¹ Interview met V.D., Den Haag 1954-1957 (3 december 2014); Interview met I.P., Den Haag 1970-1974 (3 mei 2013).

³⁵² Deze voorbeelden werden door alle geïnterviewden genoemd, ongeacht de periode waarin zij in Den Haag waren. Met name voormalige expatkinderen noemden ook het 'pataje met'.

³⁵³ Beide zaken zijn inmiddels gesloten: advertenties B. Thornhill, English butcher (Pluvisstraat, Kijkduin) in: *The American Women's Club Magazine* (september 1983).

³⁵⁴ Advertenties van de Chicken man verschenen in beide clubbladen, deze zaak zit nog altijd aan de Aert van der Goesstraat in het Statenkwartier: Jennifer van Hengel-Worby, *Our Dutch Launching Place. A History of The British (Women's) Club of The Hague From 1928* (Den Haag 2014) 84.

³⁵⁵ Interview met J.S., Den Haag 1958-1960, 1972-1974 (4 april 2013); Interview met I.P., Den Haag 1970-1974 (3 mei 2013); Interview met J.Y., Den Haag 1977-1979 (3 mei 2013).

³⁵⁶ AWC, *At Home in Holland* (1963) (preface).

³⁵⁷ NL-HaNA, Institute of Social Studies, inv.nr. 690, *Welcome to the ISS* (1979) 18; ook in het handboek *Culture Shock! The Netherlands* werd dit in 1998 nog genoemd: Hunt Janin en Ria van Eil, *Culture Shock! Netherlands. A Survival Guide to Customs and Etiquette* (2008) (eerste uitgave 1998) 88.

³⁵⁸ Cartoon van Laura Westbury in: Judy Moody Stuart e.a. ed., *Life on the Move* (Den Haag 1993) (beschikbaar in de bibliotheek van het EAC).

van daaruit per trein of vliegtuig verder door Europa te reizen.³⁵⁹ Dat zij hier volop van profiteerden, blijkt uit het steeds internationalere programma van de excursies van de vrouwenclubs en de schoolreizen van de buitenlandse scholen vanaf de jaren tachtig.³⁶⁰ Waar expats uit de beginjaren nog hoog opgaven van de beleefde Nederlanders en de vriendelijke winkeliers, blijkt uit een recente tevredenheids-enquête onder expats juist dat zij veel moeite met de beperkte servicegerichtheid van de Nederlanders hebben. Expats moeten zich, zeker als het om bureaucratie en medische hulp gaat, voor hun gevoel teveel zelf zien te redden.³⁶¹ Ook het feit dat Nederlanders zich vooral op hun eigen sociale kring van familie en vrienden richten en steeds minder nieuwsgierig naar nieuwkomers (immigranten in het bijzonder) zijn, is volgens deze en andere enquêtes een moeilijkheid voor expats. Volgens de vergelijkende HSBC-enquête slagen zij er in Nederland zelfs slechter in om vriendschappen met lokale bewoners te sluiten dan in Indonesië.³⁶² Dit beeld wordt bevestigd in de recente interviewstudies door Van Bochove en Van Bakel.³⁶³

Aansporingen van de expatclubs om, zoals het in een cartoon in het AWC magazine stond, 'niet te trippelen tussen de tulpen', maar actief contact te zoeken met Nederlanders mochten blijkbaar niet baten. De meeste contacten tussen expatvrouwen en 'gewone Hagenaren' vonden bovendien in de context van liefdadigheid plaats, wat het opbouwen van een gelijkwaardige relatie ook niet echt bevorderde.³⁶⁴ De recente gemeente-initiatieven om het sociale isolement van expats te doorbreken, zoals The Hague Bridge, resulteerden vaak in evenementen in de eigen buurt, waardoor vooral nieuwe contacten met andere expats en Nederlandse repats konden ontstaan.³⁶⁵ Een uitzondering vormde hun bezoek aan de Schilderswijk, waar de expats voor het eerst de Haagse markt 'ontdekten'. Zoals een Canadese stelde: 'Ik kom hier "for sure" volgende week alweer terug. Ze hebben hier alles wat ik nodig heb in de keuken. De meest exotische producten.'³⁶⁶ Overigens bleven er ook expats die zich verzetten tegen het imago van een ietwat wereldvreemde elite. Zij investeerden veel tijd in het leren van

³⁵⁹ Zie ook: Janin en Van Eil, *Culture Shock! Netherlands* (1998), 88-96; Knight e.a., *Stranger in The Hague* (1983), 8.

³⁶⁰ Dit noemen verschillende geïnterviewden in de jaren vijftig en zeventig, maar komt ook uit recente tevredenheidsonderzoeken van expats naar voren: Karin Harms, *Growing Dutch. The American Women's Club of The Hague. The first 75 years – 1930-2005* (Den Haag 2006) 79 (deze trips gingen vaak zelfs buiten Europa en vielen vaak samen met congressen van FAWACO); Van Hengel-Worby, *Our Dutch Launching Place*, 186, appendix 3 (vooral vanaf de jaren tachtig, deze trips gingen meestal niet verder dan de buurlanden); Interview met D.L.S., Den Haag 1973-1975 (7 april 2013); Interview met I.P., Den Haag 1970-1974 (3 mei 2013).

³⁶¹ In deze enquête werden 3406 medewerkers van EPO, ESA/ESTEC, NATO C3, het ICTY, Europol, het ICJ, het OPCW, het ICC en enkele kleinere kantoren geïnterviewd: IOSA At home in Holland? How staff members of international organisations view life in the Netherlands (Den Haag 2005) 9 ('a non-service-oriented society').

³⁶² Nederland staat 36^e in de ranking (voor vriendschap), Indonesië 17^e: HSBC online landenvergelijking: <https://expatexplorer.hsbc.com/survey/country/netherlands/indonesia>.

³⁶³ Van Bochove, *Geographies of belonging*, 147 (255 enquêtes onder expats en hoogopgeleide tweede generatie migranten in Den Haag en Rotterdam); Marian van Bakel, *In touch with the Dutch. A longitudinal study of the impact of a local host on the success of the expatriate assignment* (dissertatie Universiteit Groningen 2012) 173-174 (65 enquêtes onder expats in Nederland).

³⁶⁴ *The American Women's Club Magazine* (eigen steekproef 'philanthropy'-sectie 1959, 1961, 1967, 1971, 1976, 1981, 1987); Harms, *Growing Dutch*, 23; Van Hengel-Worby, *Our Dutch Launching Place*, appendix 4.

³⁶⁵ Het buurtcentrum The Hungry Mind in de omgeving van de ISH in Kijkduin en Ockenburgh was een project waar Hague Bridge bij betrokken was <http://www.thehungrymind.nl/news/in-the-media?page=1>.

³⁶⁶ Willem Post, 'Expats gaan los in de Schilderswijk', *Haagse Courant* (9 november 2016).

de Nederlandse taal of zetten zich als vrijwilliger in voor een Nederlandse organisatie – vaak wel pas wanneer zij wisten dat zij voor langere tijd zouden blijven.³⁶⁷ De Haagse taalschool Direct Dutch wist in 2013 veel media-aandacht te genereren met een button-actie die Hagenaren ertoe moest aanzetten om expats ook te ondersteunen in hun pogingen om te integreren en niet direct in het Engels te vervallen. ‘Spreek Nederlands met mij!’ stond er op de buttons.³⁶⁸ De groeiende groep van jonge flexpatriates die juist voor deze ‘lokale’ ervaring gaat, weegt vaak nog gedurende hun verblijf af of zij zich wellicht ook voor langere tijd in Nederland zullen vestigen. Voor hen geen elite lezingenserie of exclusieve expatdiensten meer.³⁶⁹

Een internationaal beleid om Den Haag ‘op de kaart’ te zetten, 1978-2008³⁷⁰

In 1978 was in de Engelstalige nieuwsbrief van de gemeente een ‘special report on Greater The Hague’ opgenomen, geschreven door de journalist Henk Aben, dat eerder was verschenen in de Britse krant *The Times of London*. Het stuk was bedoeld om Den Haag als vestigingsplaats en handelspartner aan Britse ondernemers te verkopen. Groot-Brittannië was enkele jaren daarvoor lid geworden van de Europese Economische Gemeenschap en de journalist koos een *tongue in cheek* toon om toekomstige Britse expats te waarschuwen voor een aantal zaken: ‘One of the most important things to learn is to take the Dutch seriously since they do so themselves. For centuries they have been surprised that nobody outside Holland has understood that their wisdom and their way of solving problems, especially those of somebody else, is the best contribution to peace and happiness in the world.’³⁷¹ Juist deze belerende toon moest de gemeente in deze periode loslaten, om een kans te maken in de concurrentiestrijd met andere steden om de vestiging van expats en hun werkgevers. In een brainstormsessie eind jaren zeventig heette het dat zij actief hun internationale contacten moesten uitbreiden en niet langer uitgaan van het idee dat de stad van nature al internationaal was.³⁷²

De belangrijkste verandering in de aanpak van het gemeentelijke beleid was dat alle afdelingen erbij betrokken werden. Voorlichting kreeg naast het stafbureau van de burgemeester een coördinerende rol. Toen zij in 1979 aan alle gemeenteafdelingen vroegen om te laten weten wat zij ondernamen op het gebied van internationale contacten, bleek dat er

³⁶⁷ Bert Nijmijer, ‘Integreren hoeft niet, in de Amerikaanse expat-ghetto in Wassenaar’, *HP/De Tijd* (2 oktober 2016).

³⁶⁸ De actie werd ook in daaropvolgende jaren voortgezet en winkeliers die meededen konden een prijs voor klantvriendelijkheid winnen. De website van de taalschool <http://www.directdutch.com/2017/07/spreek-nederlands-met-mij-a-week-of-eschewing-english/>.

³⁶⁹ Brian van der Bol, ‘Hoofdstad van de wereld; Den Haag wil nog internationaler zijn’, *NRC Handelsblad* (21 februari 2009) 12-13.

³⁷⁰ HGA, Gemeentebestuur 1953-1990, Nota betreffende internationale contacten 1978-1981, inv.nr. 12037, nota 1981, 8 (punt 4.1.).

³⁷¹ Henk Aben, ‘How to make yourself at home’, *Letter from The Hague* (voorheen: *Newsletter*) 5 (mei 1978) 8; journalist Henk Aben (1934-2002) zou tussen 1984 en 1994 als redacteur Europese Zaken voor het *Algemeen Dagblad* werken. Hij was ook enige jaren secretaris van de Europese Beweging in Nederland: <https://www.nrc.nl/nieuws/2002/10/02/personalia-henk-aben-7608131-a1085412>.

³⁷² HGA, nota betreffende internationale contacten, inv.nr. 12037, neerslag brainstorming staf burgemeester over internationale zaken, 16 oktober 1978, 2 (punt 4).

afzonderlijk van elkaar al het een en ander gebeurde. Zo liet Huisvesting weten actief op zoek te zijn naar woonruimte voor diplomaten, vluchtelingen en arbeidsmigranten. Onderwijs berichtte over het OETC-onderwijs voor migrantenkinderen en de stichting Internationale Scholen in Den Haag. Het onderscheid tussen expats en migranten leek in hun benadering van de stedelijke vraagstukken geen rol te spelen. Ook in de nota van 1979 werd gesteld dat het hier allemaal voorbeelden van 'internationaal contact' betrof.³⁷³ Dat daarbinnen echter wel degelijk verschil werd gemaakt, blijkt uit een opsomming van de verschillende groepen bewoners die men met het beleid wilde aanspreken. Het ging hier *naast* 'migranten' om: 'leden van het Corps Diplomatique, stafleden en personeel van internationale organisaties, en in Den Haag wonende en werkende buitenlanders met een baan in het bedrijfsleven.'³⁷⁴ Allemaal groepen die binnen de expat-categorie vallen. Hoe vertaalde dit zich naar de activiteiten die de gemeente in het kader van dit internationale beleid voor expats subsidieerde en hoe dachten expats zelf over dit onderscheid?

Hoewel de gemeente de financiële offers van het internationale beleid, zoals ze schreef, wilde beperken met het oog op de verslechterde economische situatie in de stad, zocht ze actief naar externe partners om mee samen te werken.³⁷⁵ Bij de internationalisering ging het immers niet alleen om de gemeente, maar ook om de inbreng van partijen als het bedrijfsleven, culturele instellingen, sportverenigingen en particulieren.³⁷⁶ Getuige de advertenties die Haagse kledingzaken, fitnesscentra, en restaurants in deze periode in het clubblad van de Britse vrouwenclub en school, en het jaarboek van de Amerikaanse school plaatsten, hadden zij het segment van expats al ontdekt. Zij pasten zelfs hun advertentieteksten op de doelgroep aan, zoals Koert's Snackroom die aan de Frederick Hendriklaan in de populaire expatwijk het Statenkwartier zat: 'Best milkshakes in town!'³⁷⁷ (zie afbeelding 26 en 27) De missie van de gemeente was om deze en andere partners in te schakelen bij het versterken van het

³⁷³ Overigens meldt de afdeling Voorlichting dan ook dat de lezingenserie *The Country We Live In* die zij met succes organiseren zelfs buitenlanders die elders in Nederland wonen aantrekt: HGA, nota betreffende internationale contacten, inv.nr. 12037, brief van de burgemeester en het hoofd van de afdeling Voorlichting aan het college van burgemeesters en wethouders, 17 februari 1981; idem, brieven van de afzonderlijke afdelingen, 11 en 20 april 1979.

³⁷⁴ HGA, nota betreffende internationale contacten, inv.nr. 12037, nota 1981, 7.

³⁷⁵ In 1980 werd daarnaast een gemeentekrediet van 200.000 gulden gevraagd voor de ontwikkeling van dit beleidsterrein. In 2003 is met de ontwikkeling van het Europese en internationale beleid – na inflatiecorrectie – zeker het tienvoudige bedrag gemoeid. De Haagse aanpak paste binnen bredere trends van een groeiend efficiency-denken binnen de overheid in de naoorlogse periode en de groeiende ruimte die daarbij voor publiek-private samenwerking was: Thimo de Nijs, 'Economie', in: De Nijs en Sillevius, *Den Haag*, 148-176, aldaar 171-172; Couperus, *Stadsbestuur als idee en praktijk*, 4-7, 102-103.

³⁷⁶ HGA, nota betreffende internationale contacten, inv.nr. 12037, nota 1981, 4-6; idem, stellingen ten aanzien van het internationale beleid van de gemeente 's-Gravenhage, 26 juni 1979, 2.

³⁷⁷ Het betreft hier een inventarisatie van advertenties in het British Women's Club Magazine voor de jaren 1965, 1973, 1982 en 1992, en, de *PTA Newsletter* van de British School of The Netherlands in de periode 1984-1997. Voor de jaarboeken van de American School of The Hague zijn voor de jaren 1960, 1965, 1970, 1975, 1980, 1986 en 1990 alle 122 advertenties geïndexiseerd. Het ging hier aanvankelijk, net als in de nieuwsbrief van de Britse school, vooral om advertenties van werkgevers en expatclubs of sportverenigingen. Vanaf midden jaren zeventig stijgt het aantal advertenties van expatdienstverleners zoals makelaars, verhuisbedrijven en taalscholen. De gehele periode adverteren ook lokale restaurants en modezaken die zich in wijken bevinden die onder expats populair zijn, zoals het Statenkwartier (de Fred) en het centrum (de Passage): *BWC Magazine* (1965-1992) (beschikbaar bij het HGA en BWC); Archief American School of The Hague (ASH) (ongeïndexiseerd), *Transmare Yearbook* (1960-1990) (de betreffende advertentietekst stond in het jaarboek van 1980); BSN, *PTA Newsletter* (1984-1997).

internationale imago van de stad in het buitenland. In de kritiek die er binnenshuis kwam, was de vraag of de nadruk in de nota Internationale Relaties niet teveel lag op het exporteren van het “Haagse product”, terwijl er toch ook sprake kon zijn van “het importeren van culturele waarden”? Een euvel waar ook de lezingenserie mee kampte. Volgens Voorlichting was een samenwerking met ‘echte’ migrantenorganisaties echter meer iets om te bespreken met de coördinerend minister voor het Minderhedenbeleid en met de andere grote steden.³⁷⁸ Bij het beleid voor internationale contacten hield men zich verder aan de richtlijnen van het ministerie van Buitenlandse zaken en die van de Rijksvoorlichtingsdienst. Het is daarom interessant na te gaan hoe de samenwerking met expatclubs in dit kader moet worden gezien en ons af te vragen of hier niet ook sprake was van het ‘importeren’ van bepaalde ideeën over het vestigingsproces en een internationale levensstandaard in de stad?

Van politieke ambities naar een economisch argument

De gemeente had bij de intensivering van het internationale beleid, net als bij de lezingenserie, vooral een politieke drijfveer. De nadruk lag daarbij inmiddels niet meer op de nationale context, maar op de internationale strijd tussen steden. In de nota Internationaal Beleid stond dat de effecten van het proces van globalisering ervoor zorgden dat naast de hogere overheden ook gemeenten meer dan voorheen activiteiten dienden te ontwikkelen die over de landsgrenzen reikten.³⁷⁹ Zeker Den Haag wilde in dit verband niet bij andere Nederlandse steden achterblijven. Zij wilde zich tevens kunnen meten met andere internationale steden zoals Brussel, Parijs, Londen, Rome, Genève en Zürich. Stuk voor stuk steden met veel Europese en internationale instellingen.³⁸⁰ Hoewel Den Haag door de vestiging van ambassades, internationale ondernemingen, NGOs en gerechtshoven van nature een internationaal karakter had, drong de noodzaak van een onderscheidend imago zich op.³⁸¹ Een eerdere poging om de zetel van het Europese Hof van Justitie te worden was in 1958 niet succesvol geweest.³⁸² Het promotiebeleid moest er daarom voor zorgen dat de naam van de stad op de kaart werd gezet.³⁸³ Deze

³⁷⁸ HGA, nota betreffende internationale contacten, inv.nr. 12037, bespreking conceptnota, 2 maart 1981, 3-4.

³⁷⁹ Idem, nota 1981, 4.

³⁸⁰ Idem, neerslag brainstorming staf burgemeester over internationale zaken, 16 oktober 1978, 2 (punt 5).

³⁸¹ Idem, 2 (punt 1); idem, nota 1981 (punt 2: regeringsstad, hofstad, 66 ambassades met diplomaten, Internationale Hof van Justitie en 70 andere internationale organisaties, 250 bedrijven in buitenlandse handen of met overwegend buitenlandse staf, 6 internationale scholen, congres- en hotelstad, en 12.000 buitenlanders naast 40.000 etnische minderheden).

³⁸² Overigens wordt in een brief in hetzelfde archief gesteld dat Den Haag bewust niet had meegedongen naar de titel van Europese Culturele Hoofdstad, juist omdat men het Europese en internationale imago van de stad op het vlak van recht beter kon combineren. In zekere zin werd het stadsimago van internationale stad van vrede en recht dus toen al bepaald: HGA, stukken betreffende het kandidaatstellen van de gemeente Den Haag als zetel van het Europese Hof van Justitie, 1957-1958 (0828-01), inv.nr. 12645, brief van burgemeester Kolfschoten aan de minister van Buitenlandse Zaken, 8 april 1958, 4 (punt 3); ‘Een vriend die onze feilen toont: H.G. Franks over de internationale sfeer in Den Haag’, *’s-Gravenhage* 10 (1956) 12 (‘when it came to selecting the new “capital of Europe”, for some sad and deplorable reasons The Hague was brushed aside.’);

³⁸³ Overigens leidde de nieuwe internationale koers eind jaren tachtig ook letterlijk tot discussie over de naam van de stad. Er werd voorgesteld om op de officiële gemeentecommunicatie gebruik te gaan maken van de naam ‘Den Haag’ in plaats van het historisch correcte ‘s-Gravenhage. Burgemeester Havermans riep hiervoor zelfs de hulp in van de gemeentearchivaris die onderstreepte dat het ook in de zeventiende eeuw geen enkel probleem was geweest deze naam

benadering paste in wereldwijde trends over citymarketing in die jaren en de gemeente keek ook naar landelijke wervingscampagnes voor buitenlandse bedrijven, zoals de 'Remarkable Holland'-tour door Groot-Brittannië – in het kader waarvan het artikel van Aben verscheen.³⁸⁴

Naast het politieke motief werd nu ook een economisch argument genoemd om het belang van een gecoördineerd internationaal beleid te onderstrepen. Het zou weliswaar tot ver in de jaren negentig duren voordat expats daarin een actieve rol kregen en hun individuele economische bijdrage aan de stedelijke economie ertoe begon te doen, maar al eerder ontstond het idee dat de vestiging van internationale werkgevers tot nieuwe werkgelegenheid leidde. Bij de lobby voor het aantrekken van het European Patent Office (EPO) wees men op de 250 banen die dit opleverde, waarvan zeker 50 voor Nederlanders.³⁸⁵ Dat Den Haag met hoge werkloosheidscijfers kampte en veel middengroepen naar de randgemeenten had zien vertrekken, maakte dat dit economische argument extra zwaar woog. Ook de decentralisatie van de rijksdiensten eind jaren zeventig had tot een verlies van arbeidsplaatsen voor de stad geleid.³⁸⁶ De keuze om zich nadrukkelijk op Europese en internationale instellingen te richten, had er mee te maken dat Den Haag tijdens de economische recessie van begin jaren zeventig veel internationale bedrijven, waaronder Aramco, uit de stad had zien vertrekken. Door mee te doen in de strijd om de vestiging van supranationale organisaties hoopte het stadsbestuur minder gevoelig te worden voor zulke schommelingen in de conjunctuur.³⁸⁷ Dat Den Haag zich als hofstad en regeringsstad van oudsher een neutraal imago had aangemeten bij haar internationale activiteiten gebruikte zij ditmaal als een voordeel.³⁸⁸ Het besluit over de vestiging van het EPO in Rijswijk (en München) zou overigens tot ver in de jaren tachtig op zich laten wachten, omdat ook Europese en internationale machtsspelletjes een rol speelden in de

in vreemde talen te gebruiken, bovendien gaf het 'status' en 'cachet' aan de stad: HGA, nota betreffende internationale contacten, inv.nr. 12037, definitieve versie nota 1981, 7 (punt 4.1.); HGA, gemeentebestuur 1953-1990, stukken betreffende het niet wijzigen van de naam van de gemeente van 's-Gravenhage in Den Haag, inv.nr. 38, interne correspondentie burgemeester Havermans.

³⁸⁴ Simon Anholt, 'Competitive Identity: A new model for the brand management of nations, cities and regions', *Policy & Practice: A Development Education Review* 4 (2007) 3-13; Buursink, *Steden in de markt*, 10-13, 133; De Nijs, 'Clio ten dans gevraagd', 232; Brenner, 'Urban governance', 475; HGA, nota betreffende internationale contacten, inv.nr. 12037, neerslag brainstorming staf burgemeester over internationale zaken, 16 oktober 1978, 1.

³⁸⁵ Bij keuze voor andere stad zouden bovendien reeds in Den Haag gevestigde nationale en internationale octrooibureaus verhuizen met het verdwijnen van 150-200 arbeidsplaatsen tot gevolg: HGA, verslagen en handelingen van de gemeenteraad (1978), bijlage brieven Orde van Octrooigemachtigden aan gemeentebestuur, 16 mei 1978, 2-3; Aanhangel Handelingen Tweede Kamer, zitting 1978-1979, vragen CDA en VVD over vestiging EEG-merkenbureau in Nederland (ingezonden 31 januari 1979).

³⁸⁶ De vraag was bovendien of het verplaatsen van werkgelegenheid uit Den Haag (7000 banen 1970-1984) naar onderontwikkelde randgebieden ook een oplossing was voor de sociaaleconomische verdeeldheid binnen de Randstad: De Nijs, 'Economie', 172; Chris Nigten, 'Den Haag als nationaal en internationaal centrum', in: De Nijs en Sillevius ed., *Den Haag*, 101-121, aldaar 119; Leo Oorschot, *Conflicten over Haagse stadsbeelden: van Willemspark tot Spuiforum* (dissertatie: Delft 2014) 355-464; P.J. van den Noord, 'Relocation of state services and regional unemployment in the Netherlands', *The Economist* 132:4 (1984) 451-467, aldaar 452.

³⁸⁷ Ook in een recent opdrachtonderzoek van de gemeente wordt deze strategische keuze voor internationale organisaties op deze manier verantwoord: Angelique Lombarts, Haagse bluf, of het verbindende element in de positionering van Den Haag? Beleidskaderadvies Citymarketing Den Haag 2010-2010 (Den Haag 2010) 30; Nigten, 'Den Haag als nationaal en internationaal centrum', 110-111.

³⁸⁸ Arthur Eyffinger, *The International Court of Justice, 1946-1996* (Den Haag 1993) 16 ('The Netherlands was as neutral as it was insignificant'); Van de Wijngaard, Den Haag, stad van vrede en recht, 11.

toewijzing van bepaalde instellingen aan Nederland – en daarmee aan Den Haag.³⁸⁹ Daarnaast bleek de keuze van de minister van Buitenlandse Zaken, Hans van der Broek, om Nederland vanaf 1988 actief als vestigingsplaats voor VN-instellingen te profileren, wel een cumulatief effect te hebben.³⁹⁰ Nadat in 1980 al het Iran-US Claims Tribunal in Den Haag was gevestigd, volgden in de daaropvolgende jaren Europol (1993), het Joegoslaviëtribunaal (1994), het Rwandatribunaal (1994), het NAVO C3 Agentschap (1995), het OPCW (1997) en het ICC (2003). Zij brachten ook een groot aantal buitenlandse werknemers met zich mee. Volgens studies van Van der Wusten en Van de Wijngaard was er in de wervingsmissies voor deze instellingen een steeds grotere rol weggelegd voor de gemeente en haar individuele bestuurders.³⁹¹ Dat beleid sloot aan bij landelijke en internationale trends met steeds zelfstandiger functionerende lokale overheden.³⁹² (zie afbeelding 24)

Naast politieke en economische motieven voor het intensiveren van haar internationale beleid had de gemeente ook een (nieuwe) sociale agenda. Hoewel nog altijd niet meteen aan expats en hun vraag naar sociale- en culturele voorzieningen werd gedacht, ontstond wel het besef dat óók Hagenaars meer internationaal georiënteerd raakten. De samenleving zou na de Tweede Wereldoorlog een meer open karakter hebben gekregen. Door moderne communicatie waren afstanden gemakkelijker te overbruggen en werden mensen zich meer bewust van de leefomstandigheden elders ter wereld.³⁹³ Vandaar de roep om internationale solidariteit in de vorm van stedenbanden, jongerenuitwisseling en ontwikkelingshulp.³⁹⁴ Ook dienden stadsburgers mee te profiteren van de globalisering door het bevorderen van het culturele, sociale en sportieve leven, het toerisme én de werkgelegenheid. Internationale contacten konden immers alleen tot *waardevolle* relaties leiden als ze voordelen boden aan stad en bevolking of op een andere wijze zinvol waren.³⁹⁵ De aanwezigheid van ambassades, internationale bedrijven én expats in de stad moest dus ook in hun voordeel worden aangewend. Dat er daarnaast zorgen heersten over de achterstandspositie van andere groepen

³⁸⁹ Volgens het *NRC Handelsblad* lobbyde de heer R.H. Brzesowsky namens de gemeente Den Haag al sinds 1979 in Brussel voor de vestiging van het merkenbureau in de stad: 'Zetel merkenbureau EG moet in Nederland komen', *Nieuwe Leidsche Courant* (20 mei 1978); 'Den Haag probeert nieuw EG-bureau binnen te halen', idem (21 februari 1980); 'VVD'ers oneens over Haagse kans EG-bureau', *NRC Handelsblad* (5 uni 1986); 'EG-partners touwtrekken om vestiging instellingen', *Leeuwarder Courant* (20 oktober 1990); 'Een kaart uit het "Euro-kwartet". Regeringsleiders beslissen in onderonsje over Europese Centrale Bank', *Leidsch Dagblad* (20 oktober 1993).

³⁹⁰ Van de Wijngaard, Den Haag, stad van vrede en recht, 123 (interview met Jan Hoekema, ministerie Buitenlandse Zaken 2012); Ian R. Kenyon en Daniel Feakes ed., *The creation of the Organization for the Prohibition of Chemical Weapons. A case study in the birth of an intergouvernemental organization* (Den Haag 2007) 29.

³⁹¹ Zoals Van de Wijngaard laat zien is er dan al grote betrokkenheid van de gemeente bij het acquisitiebeleid. Er worden reeds bids gedaan onder burgemeester Ad Havermans, bijgestaan door de wethouder Economische Zaken, Constant Martini, en de directeur van het Prins Maurits Laboratorium, Marius van Zelm. Vanaf 1991 krijgen burgemeester Wim Deetman, wethouder Economische Zaken, Bas Verkerk, en gemeenteambtenaar Bob Lagerwaard hierin een prominente rol: Eyffinger, *The International Court of Justice*, 47-48, 75; Van der Wusten, "'Legal capital of the world'"; Van de Wijngaard, Den Haag, stad van vrede en recht, 24, 32, 53-54; *Nota Internationale Samenwerking 1999-2002*, Bestuursdienst (Den Haag 1999) (RIS22570_99092).

³⁹² Brenner, 'Urban governance', 468-69.

³⁹³ HGA, nota betreffende internationale contacten, inv.nr. 12037, neerslag brainstorming staf burgemeester over internationale zaken, 16 oktober 1978.

³⁹⁴ Den Haag had op dat moment o.a. een stedenband met Warschau in Polen. Men zag ook mogelijkheden voor Den Haag om, net als Amsterdam, met steden in Indonesië samen te werken: idem, nota 1981, 3-4.

³⁹⁵ Mijn cursivering: idem, nota 1981, 6.

nieuwkomers, zoals gastarbeiders uit Marokko en Turkije, maakte deze urgentie alleen maar groter. De praktische hulp aan deze groepen maakte echter onderdeel uit van een ander beleidsterrein en was de verantwoordelijkheid van een groeiend legertje sociaal werkers en ambtenaren Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

Expats bleef men ondanks de hernieuwde aandacht vooral benaderen als representanten van hun thuisoverheden en van hun werkgevers, die ook de directe verantwoordelijkheid voor hen droegen. Het zou tot eind jaren negentig duren voordat erkend werd dat zelfs expats als migranten en bewoners van de stad bepaalde wensen en noden hadden. De contacten die al in deze vroege periode ontstonden tussen de gemeente en expatclubs in de stad hielpen daar echter bij.³⁹⁶ Met het ontstaan van een beleidskader waarin de financiële en materiële steun aan deze organisaties viel in te passen kon dit contact ook echt serieus worden.³⁹⁷ Aanvankelijk als kortstondige subsidie aan de internationale vrouwenclub IWC en in een langdurige samenwerking met de zelforganisatie ACCESS. Beide organisaties zetten zich voor een steeds meer divers wordende groep van expats in de stad in en zij bepleitten met name de belangen van de meereizende gezinsleden van expats. Hun inspanningen droegen bij aan de structurele plek die de expat in het stedelijke beleid begon in te nemen, zowel als migrant, werknemer, en als bewoner.

Het IWC en de internationale stedenstrijd

De oprichters van het International Women's Contact (IWC) vroegen in 1978 om een subsidie bij de gemeente. De nota Internationale Gemeenschapszin stond nog in de kinderschoenen, maar de plannen van hun organisatie pasten uitstekend bij de nieuwe beleidsstrategie. Het IWC wilde buitenlandse vrouwen met elkaar en met Nederlandse vrouwen in contact brengen door het organiseren van maandelijkse bijeenkomsten, bridge-, golf- en taallessen, muziekavonden en culturele en toeristische excursies.³⁹⁸ De gemeenteraad beschouwde de activiteiten van het IWC als een verlengstuk van het "Gemeentelijk Welkom", dat iedere nieuwe inwoner van gemeentewege in Den Haag zou moeten ontvangen, een kwestie van representatie.³⁹⁹ Het

³⁹⁶ Voorbeelden van eerder contact tussen de gemeente en de expatclubs zijn bijvoorbeeld de ontvangst van de AWC en haar internationale zusterclubs op het stadhuis door burgemeester Kolfschoten in 1961, de ontmoeting tussen burgemeester Marijnen en de American Community Council in 1970, de aanwezigheid van de BWC en AWC op een receptie voor vrijwilligers op het stadhuis in 1981, en de jubileumrecepties die de gemeente in 1978 en 1980 voor respectievelijk de BWC en AWC organiseerde: *Haagsche Courant* (HGA). (zie afbeelding 25)

³⁹⁷ 'The Hague: From Seat of Government to centre of European Business', *Newsletter* (1992) ('Once stereotyped as a low-key city of government officials, corporate functionaries and retired colonials, The Hague [is] primed to become one of Europe's most appealing locations for internationally-operating corporations and institutions. [...] A hard working city where international executives and their families quickly feel at home.');

Van der Wusten, "Legal capital of the world", 254; Buursink, *Steden in de markt*, 109; dit gold ook op landelijk niveau: Kabinetsstandpunt met betrekking tot het Interdepartementaal Beleidsonderzoek (IBO), Beleidskader Werving en Opvang Internationale Organisaties, 27 juni 2005 (Den Haag 2005).

³⁹⁸ HGA, Gemeentebestuur Den Haag 1953-1990, bevordering van internationale gemeenschapszin, inv.nr. 12036, stukken betreffende het verstrekken van een eenmalige bijdrage t.b.v. de oprichting van een Haagse afdeling van het International Women's Contact, 1978-1980, brief van de gemeente aan mevrouw De Lange-Van Raalte, 22 aug 1978.

³⁹⁹ HGA, bevordering van internationale gemeenschapszin, inv.nr. 12036, notitie afdeling kabinetzaken gemeentesecretaire, Den Haag 15 juni 1978.

initiatief werd op één lijn gesteld met de lezingenserie en de activiteiten van het Comité Den Haag Ontvangt. Intussen wilde het IWC zich ook nadrukkelijk organiseren naar het model van de International Women's Clubs in andere Nederlandse én buitenlandse steden, maar daar mocht een lokale subsidie best aan bijdragen.⁴⁰⁰

Er waren zowel Nederlandse als buitenlandse vrouwen actief in hun organisatie. In 1979 was in de statuten vastgelegd dat niet meer dan een derde van het aantal gewone leden van dezelfde nationaliteit mocht zijn.⁴⁰¹ Zoals één van de oprichtsters, de uit Senegal afkomstige Sara Voorhoeve-Béoutis, het vier jaar later verwoordde, was het doel 'to meet women from all over the world in an informal and friendly way, to learn about each other, to experience how others think and feel and react to problems.'⁴⁰² Zij was door haar huwelijk met een Nederlandse expat naar Den Haag gekomen, dus had net als veel andere leden van het IWC ook al ervaring in het buitenland. Bovendien was zij pr-vertegenwoordiger de zusterorganisatie in Amsterdam geweest.⁴⁰³ Het bestaan van een vergelijkbare club in de hoofdstad bleek een belangrijke aanleiding voor de gemeente Den Haag om het IWC te ondersteunen met een startsubsidie van 3000 gulden.⁴⁰⁴ Net als in Amsterdam vroeg het bestuur van het IWC de vrouw van de burgemeester om erevoorzitter te worden. In tegenstelling tot de traditionele vrouwenclubs werd deze rol dus niet vervuld door een ambassadeurs- of directeursvrouw.⁴⁰⁵

De oprichters stuurden zo'n 250 brieven naar ambassades, internationale scholen, bedrijven en vrienden om leden te werven. Zij wilden het lidmaatschap niet beperken tot vrouwen van diplomaten of ministers, en juist vrouwen van alle rangen en standenaantrekken, maar in de praktijk was het merendeel van de leden wel degelijk afkomstig uit het internationale circuit.⁴⁰⁶ Zoals een van de oprichtsters, de Nederlandse Hanneke van Eekelen-Wentink, vertelde, maakte zij al kennis met het IWC tijdens buitenlandse werkposten van haar man in Londen, Parijs en Brussel. Bovendien had zij warme herinneringen aan haar jeugd als expatkind in Indonesië, waar haar vader voor de BPM werkte: 'Ik was dat al gewend uit Indonesië die gastvrijheid [...] Ik ben eigenlijk altijd bezig geweest met Nederland te promoten.'⁴⁰⁷ Dat ieder lid zo haar redenen had om af te zien van het lidmaatschap van een nationale vrouwenclub en op zoek te gaan naar een omgeving die leek op eerdere verblijven in het buitenland blijkt ook uit het verhaal van een latere voorzitter, de Britse Barbara Ulmann. Zij kwam in de jaren zeventig

⁴⁰⁰ In 1994 zijn er al 36 landen in vertegenwoordigd, in 2007 zijn dit 73 clubs in 37 landen. Het internationale netwerk van IWC: http://www.opendoorworldwide.com/brief_history_open_door.htm (laatst geraadpleegd op: 8-7-2015).

⁴⁰¹ HGA, bevordering van internationale gemeenschapszin, inv.nr. 12036, statuten, 3 mei 1979.

⁴⁰² Archief International Women's Clubs (IWC) (ongeinventariseerd), jubileumboek 1983, 9-10, 13-14.

⁴⁰³ HGA, bevordering van internationale gemeenschapszin, inv.nr. 12036, notitie afdeling kabinetszaken gemeentesecretaire, Den Haag 15 juni 1978.

⁴⁰⁴ HGA, bevordering van internationale gemeenschapszin, inv.nr. 12036, los artikel 'IWC caters to wives of foreign businessmen', *Amsterdam Newsletter* (december 1976) 1, 6; Interview met Hanneke van Eekelen (IWC), 24 juni 2015.

⁴⁰⁵ HGA, bevordering van internationale gemeenschapszin, inv.nr. 12036, brief van het IWC bestuur aan de burgemeestersvrouw 1978; IWC, krantenknipsels jubileum 1983; idem jubileumboek 1983, 5-8.

⁴⁰⁶ IWC, jubileumboek 1983; Interview met Hanneke van Eekelen (IWC), 24 juni 2015 ('Het waren vooral actieve mensen, die naast van de Buitenlandse Dienst ook van Shell en Unilever afkomstig waren. En wie niet uit het diplomatenniveau kwam die werkte zich wel op naar ons niveau. Als ze zich maar thuisvoelden.'). 'Bazar buitenlandse dames', *De Telegraaf* (17 mei 1980) 4 (interview met IWC-lid Ingrid Koelma).

⁴⁰⁷ Interview met Hanneke van Eekelen (IWC) (telefonisch), 24 juni 2015.

naar Nederland als secretaresse voor het Amerikaanse bedrijf Chevron, en dacht er toen niet aan om lid te worden van de chique Britse Women's Club. Pas na een verblijf in Saoedi-Arabië voor het werk van haar man, werd ze actief in het IWC. Het sprak haar aan dat de vrouwen in die organisatie niet alleen bezig waren met hun kinderen of met de laatste aanbiedingen van Albert Heijn. Zij hechtten niet zo sterk aan de culturele gebruiken en sociale hiërarchie uit het thuisland en hadden als ongeschreven regel om niet te vragen wat iemands echtgenoot deed.⁴⁰⁸

Bij de eerste bijeenkomst in Sociëteit de Witte kwamen ruim 100 vrouwen opdagen, terwijl het de keer daarop ging om 140 vrouwen uit 35 verschillende landen. Door dat succes vonden de activiteiten al snel plaats in Hotel Babylon en het Congresgebouw. Bij het tienjarige jubileum in 1988 bleek dat de club zich blijvend mocht verheugen in een grote culturele diversiteit binnen haar gelederen. Dit droegen de leden zelfs zichtbaar uit door tijdens feestbijeenkomsten in klederdracht te verschijnen.⁴⁰⁹ In de Engelstalige nieuwsbrief van de gemeente over de viering in de Grote Kerk stond te lezen dat het ging om een 'multi-racial pageant of blue-eyed European silky blondes to African and Asian members with their well coiffed dark hair and almond shaped eyes.'⁴¹⁰ Door het groeiende aantal Europese en internationale instellingen in de stad bleef het ledenaantal in de jaren daarna stijgen. Terwijl in 1983 al 720 vrouwen uit 55 landen lid waren, werd elf jaar later het hoogste aantal uit de geschiedenis van de club bereikt met 860 leden. Naast Amerikanen, Britten en Nederlanders ging het vooral om vrouwen uit de opkomende economieën in Azië en Latijns-Amerika. Er was sprake van een sterk verloop, met rond de 100 vertrekkende leden per jaar.⁴¹¹ [zie figuur 3.2.]

Voor een goede sfeer was het volgens oud-leden belangrijk om – net als destijds de heersende gedachte bij de organisatoren van de lezingenserie was - vast te houden aan de regel om niet-politiek, niet-religieus en niet-commercieel te zijn.⁴¹² De vrouwen vonden dat zij, anders dan hun mannen in de politiek en het bedrijfsleven, de taak hadden om de wereld een beetje beter te maken en de vriendschapsbanden tussen vrouwen van verschillende culturen te bevorderen. De Australische Imelda Pellet zie het in een interview met *De Telegraaf* in 1994 zo: 'Ook al heb je geen eigen carrière, je [kunt] toch veel invloed uitoefenen als vrouw. In het gezin, maar ook door een goed netwerk op te bouwen. Ik vind dat wij een verantwoordelijkheid hebben op humanitair gebied. Het zijn tenslotte altijd mannen die oorlog voeren en de beslissingen nemen.'⁴¹³ Dat deze werelden niet echt te scheiden waren, blijkt alleen al uit het feit dat de werkgevers van diezelfde mannen, net als bij de nationale vrouwenclubs, vaak instonden voor de sponsoring van liefdadigheidsactiviteiten en onder meer de huur van een kantoortje in Scheveningen betaalden.⁴¹⁴ Het was intussen een serieuze zorg van het IWC en vergelijkbare clubs dat de nieuwe generatie carrière-expats het slachtoffer werd van het groeiende aanbod

⁴⁰⁸ Interview met B.U. (IWC en ACCESS), Den Haag, 3 juli 2013.

⁴⁰⁹ IWC, fotoalbum jubileumviering, krantenknipsel 'Koningin Beatrix schudt 70 internationale handen', krant onbekend; idem, 'Koningin Beatrix op jubileum International Women's Contact', *Het Binnenhof* (15 november 1988).

⁴¹⁰ 'A multi-racial pageant', *Newsletter* 4 (1988), 8-9.

⁴¹¹ IWC, jubileumboek 1983, 3-4.

⁴¹² Idem; Interview met Hanneke van Eekelen (IWC), 24 juni 2015.

⁴¹³ 'Geen champagne, wel koffie', *De Telegraaf* (28 april 1994).

⁴¹⁴ IWC, jubileumboek 1983, 40 (en advertenties); Interview met Hanneke van Eekelen (IWC), 24 juni 2015.

van commerciële relocatie-bureaus. Zij boden soms tegen hoge prijzen hun diensten aan voor het vinden van huisvesting of het regelen van een taalcursus.⁴¹⁵ De leden van het IWC zetten zich daarentegen belangeloos voor elkaar in en moedigden vertrekkende leden aan op hun volgende post een vergelijkbare club op te richten.

Deze internationale dimensie werd steeds bepalender voor het sociale leven van expats in Den Haag. Zo wisselde het IWC informatie uit met zusterclubs in Brussel en Kopenhagen en was ook het logo van een wereldbol – met daarin de Haagse ooievaar – gemodelleerd naar die van elders ter wereld. Een oud-voorzitter, de Indonesische Rose Lintong, vertelde dat het soms moeite kostte om nieuwe initiatieven van de grond te krijgen. Zij speelde een rol in het liefdadigheidswerk van de International Women's Club in Jakarta en was betrokken bij de grote bazaars die zij organiseerden. Toen zij hetzelfde voorstelde in Den Haag reageerde één van de Amerikaanse leden met scepsis, omdat zulke liefdadigheid in Nederland helemaal niet nodig zou zijn. Maar Rose vond dat zij niet zomaar wat konden zitten '*ngobrol*' (kletsen) op de club en een extraatje was altijd welkom.⁴¹⁶ Dus werden er drie Nederlandse goede doelen geselecteerd, waaronder een school voor autistische kinderen, een bejaardentehuis en een instituut voor gehandicapten. Prinses Margriet opende het evenement.⁴¹⁷ Met die eerste bazaar werd al meteen 70.000 gulden opgehaald en in 1981 volgden vergelijkbare opbrengsten voor het goede doel met een *international food fair* in de Houtrusthallen. Er was een nieuwe traditie ingezet. (zie afbeelding 28)

Hoewel het IWC nog altijd bestaat, kon men al twee jaar na oprichting afzien van verdere gemeentesubsidie. De opbrengsten uit lidmaatschapsgelden waren zelfs zo hoog dat de bijdrage voor 1979 in de gemeentekas werd teruggestort.⁴¹⁸ Alle partijen voeren er wel bij. Er waren kosten bespaard doordat externe partijen het voorgenomen beleid hadden uitgevoerd, en tegelijkertijd was het imago van Den Haag als internationale stad – naar het voorbeeld van Amsterdam – versterkt. Inmiddels ziet het IWC, net als andere nationale en internationale vrouwenclubs in de stad, haar ledenbestand snel slinken. De vaste kern van Nederlandse *repats* vergrijsst bovendien sterk. In 1998 ging het om 700 leden (waarvan 10% Brits en 25% Nederlands), terwijl het ledental in 2013 rond de 300 lag. Dat Europese vrouwen sinds 2000 een werkvergunning kunnen krijgen, speelt volgens één van de oud-voorzitters een grote rol in die ontwikkeling.

⁴¹⁵ In 1973 hadden twee Haagse secretaresses zich ook al eens opgeworpen als de Haagse tegenhanger van de Amsterdam IWC. Zij boden hun diensten echter tegen betaling aan: 'Hulp aan buitenlanders', *De Telegraaf* (3 november 1973).

⁴¹⁶ Rose woonde tussen 1977-1980 in Den Haag met haar toenmalige man die voor een Indonesisch persbureau werkte en opnieuw in 1992-1995 toen zij (inmiddels gescheiden) voor het International Court of Justice werkte. Eerder woonden zij al in Bangkok, Duitsland, en Wenen: Interview met R.L. (IWC en WIC), Jakarta, 1 mei 2013.

⁴¹⁷ Er zijn foto's van de opening door prinses Margriet in de Haagse beeldbank: www.haagsebeeldbank.nl

⁴¹⁸ HGA, bevordering van internationale gemeenschapszin, inv.nr. 12036, brief van burgemeester Schols aan het IWC-bestuur, Den Haag, 29 september 1980.

ACCESS naar Amerikaans model

Een soortgelijke ontwikkeling herkennen we in de samenwerking tussen de gemeente en de zelforganisatie ACCESS. Deze was van veel langere duur en de organisatie kreeg vanaf eind jaren negentig zelfs een prominente rol toebedeeld in de uitvoering van het gemeentelijke hospitality-beleid. Anders dan in het eerdere city-marketingbeleid stond niet langer Den Haag centraal, maar de zachte landing van de expat-nieuwkomers. Bij de oprichting in 1986 van het Administrative Committee to Coordinate English Speaking Services, zoals ACCESS voluit heette, was de organisatie vooral gericht op de Amerikaanse expatgemeenschap in Den Haag. Zij maakte deel uit van de American Community Council en werd gerund door Amerikaanse en Nederlandse vrijwilligers. Zij boden psychosociale hulp aan expats en hun gezinsleden, en ondersteunden hen bij hun aanpassing, familieproblemen en alcohol- en drugsmisbruik.⁴¹⁹ Op termijn begon de organisatie zich op de gehele internationale gemeenschap in de stad te richten en hield zij zich bezig met alle facetten van het vestigingsproces. In tegenstelling tot de traditionele vrouwenclubs werkte de organisatie van begin af aan nauw samen met commerciële dienstverleners.

Het idee voor de oprichting van ACCESS werd geopperd door een vertrouwenspersoon van de Amerikaanse school, Patrick Foley, en een bestuurslid van de American Community Council, Roberta Enschede.⁴²⁰ Er lag een trieste aanleiding aan ten grondslag. Er had een zelfmoord plaatsgevonden in de Amerikaanse expatgemeenschap en er deden verhalen de ronde over alcohol- en drugsmisbruik onder jongeren. De vraag was of zij de weg naar reguliere geestelijke gezondheidszorg wisten te vinden of dat er behoefte bestond aan extra voorzieningen. Met steun van de Amerikaanse ambassade werden toen twee culturele trainers uitgenodigd om het onderwerp in kaart te brengen. Het ging om het echtpaar Gale Metcalf en Joel Wallach, dat zulk onderzoek al eerder had uitgevoerd in opdracht van de Amerikaanse overheid. Zij waren bovendien betrokken geweest bij de oprichting van vergelijkbare gemeenschapscentra in Cairo en Kuala Lumpur.⁴²¹ De medische dienst van het Amerikaanse ministerie van Buitenlandse Zaken stelde per direct een subsidie beschikbaar voor de oprichting van een vergelijkbare organisatie in Den Haag.

⁴¹⁹ Aanvankelijk werd de naam NICHE – Needs in Community Health and Education – voorgesteld: Archief ACCESS (ACCESS), concept statuten, 29 mei 1986, art. 2; idem, Gale Metcalf and Joel Wallach, community needs assessment, 2-8 mei 1986, 1-2 (punt 3-5).

⁴²⁰ Enschede was ook actief voor de Democrats Abroad en de ABF: ACCESS, conceptversie Community Helath Needs Assessment, Den Haag, 12 maart 1986.

⁴²¹ Het echtpaar Metcalf-Wallach had vergelijkbare analyses voor het Amerikaanse Ministerie van Buitenlandse Zaken uitgevoerd in Jordanië en Mexico. Over hun werkzaamheden en die van vergelijkbare centra zijn verschillende artikelen in het archief van ACCESS opgenomen: W. Donn Heaney, Gale Metcalf, Joel Wallach, 'Americans in Malaysia organize mental health program', *Department of State Newsletter* (augustus-september 1979) 32-34; idem, David Connor, 'The Teen/Community Center of Islamabad', *International Quarterly* (september 1984) 19-20; Sybilla Green Dorros of Manila, 'Living in another country. Help when it is needed: Expatriate services overseas', bron onbekend (noemt ook Jakarta als voorbeeld); Joel Wallach, Gale Metcalf, 'Providing mental health services overseas: The Cairo experience', bron onbekend; brief van Patrick W. Foley (ACC en ASH) aan M. Fassam, Community Help Service, Brussel, België, 17 september 1985; ook in Jakarta wordt in 1975 (daar naar het voorbeeld van Singapore) een vergelijkbaar International Community Activity Centre (ICAC) opgericht. Vandaag de dag is dit een commerciële dienstverlener onder de naam ICAC Professional Services geworden.

Net als de organisatoren van de lezingenserie destijds hadden gedaan, inventariseerde het echtpaar Metcalf-Wallach eerst welke initiatieven er reeds waren genomen binnen de expatgemeenschap. Zij spraken met vertegenwoordigers van Amerikaanse gemeenschapsinstituten in Den Haag, Amsterdam en Rotterdam en gingen te rade bij andere Engelstalige scholen en clubs, zoals de British School of The Netherlands (BSN), de Australia and New Zealand Wives Club', het IWC en de Shell Wives Organization. Tijdens een discussiebijeenkomst waren ook grote werkgevers zoals Estec, Lummus, IBM en verschillende ambassades aanwezig.⁴²² Op basis van hun rondvraag concludeerde het echtpaar dat Den Haag een vriendelijke woonomgeving vormde. Zij zagen wel dat veel Amerikanen de cultuurverschillen met Nederlanders onderschatten en dat zij soms met typische expatkwalen als heimwee en cultuurschokken te maken kregen. Ook werd gevreesd voor alcohol- en drugsmisbruik onder jongeren, omdat de wettelijke minimumleeftijd voor alcoholconsumptie in Nederland lager lag.⁴²³ In veel van mijn interviews zag ik dit beeld bevestigd. Een Aramco-werknemer die tussen 1973 en 1980 in Den Haag woonde, vertelde dat zijn zoon vooral slechte gewoontes aan hun verblijf in Nederland had overgehouden, waaronder 'marihuana and Heineken'.⁴²⁴

Om deze problemen te ondervangen organiseerde ACCESS vanaf de jaren tachtig met enige regelmaat lezingen en workshops bij buitenlandse scholen en expatclubs. Zo hield de Amerikaanse onderwijsexpert Susan Deyer in 1987 een lezing tijdens een bijeenkomst van het IWC op Hockeyclub Klein Zwitserland, waarin zij op basis van haar eigen ervaringen sprak over het behouden van de eigen culturele identiteit bij een verhuizing naar het buitenland - en hoe om te gaan met de stress van kleine veranderingen in het dagelijks leven.⁴²⁵ ACCESS had bovendien een eigen kantoortje aan het Lange Voorhout en een 24-uurs telefoonlijn voor vragen om hulp. Een Zweedse ambassadeursvrouw zei in een interview voor *De Telegraaf* in 1991 dat het ook kon gaan om triviale dingen, zoals de zoektocht naar de juiste jurk voor een staatsbanket of een balletschool voor een kind. De Amerikaanse vrijwilligster Kirsten Ellis, die in hetzelfde artikel aan het woord kwam, drukte de interviewer op het hart dat het ook om echt moeilijke vragen ging, zoals thuisbevallingen en alcoholmisbruik onder jongeren.⁴²⁶

Dat de nieuwe generatie carrière-expats hechtte aan het delen van ervaringen met gelijkgezinden werd helemaal duidelijk toen ACCESS in 1994 voorstelde om zelfstandig van het American Community Council verder te gaan. Het bestand van vrijwilligers was intussen uitgegroeid van 25 in het jaar van oprichting naar een aantal van 120 - uit 16 verschillende landen.⁴²⁷ De nieuwkomers voelden zich enigszins beperkt door de Amerikaanse

⁴²² ACCESS, correspondentie tussen ACC en deelnemende scholen, werkgevers, en clubs, 1985-1986; idem, lijst met deelnemers.

⁴²³ ACCESS, Gale Metcalf and Joel Wallach, Community Health Needs Assessment, 2-8 mei 1986, 1-3 (punt 1-4).

⁴²⁴ Jones werkte van 1973 tot 1980 voor Aramco en woonde in Wassenaar. Zijn zoon ging naar de ASH: Interview met J.J., 3 april 2013.

⁴²⁵ Haar man werkte voor de Haagse Conferentie voor Internationaal Privaatrecht: IWC, jubileumboek 1978-1988, 24.

⁴²⁶ 'Nederland ontcijferd', *De Telegraaf* (8 november 1991) (het artikel gaat vergezeld van een foto van de ambassadeurs van de VS, Canada, Australië, en Ierland (en zijn vrouw), de gastheer en secretaris generaal van het Permanente Hof van Arbitrage en ingenieersvrouw Ellis).

⁴²⁷ Ook in 2011 lag dit aantal nog rond de 100: Connie Moser, '25 years of ACCESS. Real people helping real people', *The Xpat Journal* (voorjaar 2011), 22-25; Gary Fishbein, 'ACCESS 25th anniversary. An institution is born', *ACCESS magazine*

moederorganisatie en hadden hun bedenkingen bij het grote aantal Nederlanders in het bestuur. Wat was daar de meerwaarde van als zij zelf al vele jaren in Nederland woonden en beide gemeenschappen kenden?⁴²⁸ Het voorstel was om ACCESS om te vormen tot een organisatie voor de gehele internationale gemeenschap in Den Haag en omgeving. De jaarlijkse subsidie van 2000 dollar van de Amerikaanse overheid werd nog enkele jaren behouden, maar het belang van inkomsten uit de verkoop van eigen publicaties nam toe. Dat gold ook voor de vele donaties van werkgevers en commerciële dienstverleners die zich als partners en vrienden aan de organisatie verbonden. In ruil daarvoor kregen werknemers korting op de cursussen of werden zij opgenomen in het register van expatvriendelijke dienstverleners.⁴²⁹ Vanaf eind jaren negentig gaf ook de gemeente een symbolische subsidie van een paar duizend gulden per jaar.⁴³⁰

Wanneer we mogen afgaan op een advertentietekst uit 1988 had ACCESS haar succes er vooral te danken dat zij het hele jaar door klaarstond voor nieuwkomers, ook in de zomermaanden als het sociale leven in de expatgemeenschap stillag.⁴³¹ Naast de sociale functie van de organisatie speelde ook mee dat de dienstverlening aan expats in die jaren meer gespecialiseerd en gecommercialiseerd raakte. In studies naar expatposten wereldwijd is erop gewezen dat managementmodellen uit het International Human Resource Management en de Interculturele Communicatie steeds meer invloed zijn gaan uitoefenen op het vestigingsproces van expats. Veel werkgevers schakelen tegenwoordig commerciële relocatiebureaus in om de uitzending van hun werknemers van A-tot-Z te begeleiden en daarmee de kansen op mislukking te voorkomen. Ook ACCESS liet zich tegen betaling door bedrijven inhuren om dergelijke ondersteuning te bieden. Hun aandacht ging vooral uit naar de zogeheten zachte kanten van het vestigingsproces, zoals het welbevinden van partners en hun mogelijkheden om een eigen carrière op te bouwen.⁴³² Veel vrijwilligers uit de organisatie waren ook zelf actief in de wereld van coaching en interculturele communicatie. Een Amerikaanse vrijwilligster uit de beginjaren, Carolyn Gelderman-Curtis, gaf een gids voor expats in Den Haag uit, getiteld *Inside Information*.

(najaar 2011) 1; Deborah Valentine, 'ACCESS – a quarter of a century “being there”', idem, 3-4; Zonneveld en Nigten, *Europeans in The Hague*, 25-27; ACCESS bestuur: <http://www.access-nl.org/about-access/about-access/who-we-are/executive-board.aspx>.

⁴²⁸ ACCESS, correspondentie omtrent verzelfstandiging, brief ACCESS aan ACC, Den Haag, 25 maart 1994.

⁴²⁹ ACCESS, notulen vergadering 20 mei 1986 ('apply for U.S. government grant'); Valentine, 'ACCESS – a quarter of a century “being there”', 3-4.

⁴³⁰ Hoewel hierover niets is terug te vinden in de gemeentearchieven (met de zoekterm ACCESS of ACC), werd dit in verschillende interview genoemd. Aanvankelijk boden ook verschillende bestaande expatinstituties zoals de ASH, AWC en katholieke kerk hun diensten en ruimtes aan om ACCESS te ondersteunen. Hier werd na verloop van tijd vanaf gezien om klanten meer privacy te bieden: Interview met B.U. (IWC en ACCESS), Den Haag, 3 juli 2013; The story of ACCESS. A “Dutch” model for supporting expatriation. Jubileumboek ACCESS (Den Haag 2016) 34-35.

⁴³¹ BSN, 'Before arriving in Holland, we were all told, don't worry...everyone speaks English...or do they', *PTA Newsletter* (zomer 1988) 17.

⁴³² In een recente publicatie ter ere van hun jubileum presenteert ACCESS deze aanpak daarom juist als 'Dutch model for supporting expatriation' omwille van de aandacht die er is voor de mogelijkheden voor spouses om binnen de organisatie werkervaring op te doen. In 2010 en 2011 werd ACCESS tevens genomineerd voor de Expat of Year-Awards. Deze werden door de Neyenrode business school in samenwerking met Expatica, Undutchables, het KIT en enkele andere partners uitgereikt voor de beste dienstverleners, werkgevers en sleutelpersonen voor expats in Nederland; The story of ACCESS. A “Dutch” model for supporting expatriation. Jubileumboek ACCESS (Den Haag 2016) 8; Gary Hayes, 'Letter from the Board', *ACCESS magazine* (najaar 2011) 4; het huidige aanbod: http://www.access-nl.org/media/139647/accessing_the_netherlands_hr_brief.pdf.

Ook de huidige Canadese directrice heeft een tekstschrijfbureau voor cross-culturele communicatie, *A Hand in The Hague*, waarvoor zij rijkelijk put uit haar ervaringen als dochter van een diplomaat en vrouw van een expat.⁴³³

In de jaren negentig drong het economische belang van goede voorzieningen voor expats en hun gezinsleden niet alleen door bij werkgevers, maar ook bij de gemeente. Met het aantreden van VVD-burgemeester Wim Deetman in 1998 werd sterker dan voorheen ingezet op het aantrekken van internationale organisaties in de stad. Met het oog op de strijd om de vestiging van het OPCW en het ICC in Den Haag werd volop geïnvesteerd in het nieuwe imago van 'Internationale Stad van Vrede en Recht'.⁴³⁴ In het kader van de city-marketing kwam er een Xpat-desk in het gemeentehuis. Belangrijke spelers bij de totstandkoming hiervan waren wethouder Frits Huffnagel (VVD), die eerder ervaring had opgedaan in de gemeente Amsterdam, en Amerika-deskundige Willem Post, die tijdens een werkbezoek aan de VS op het belang van een dergelijke informatiebalie was gewezen. Ook de medewerkers van het in 2003 opgerichte interdepartementale Bureau Internationale Zaken lieten zich bij hun beleid inspireren door werkbezoeken aan steden als Wenen en Genève.⁴³⁵ Omdat de aanpak van ACCESS uitstekend aansloot bij de nieuwe beleidsstrategie haalde de gemeente de banden met deze organisatie aan en werden zij op termijn zelfs betrokken bij wervingscampagnes én geïntegreerd in The Hague International Centre in het stadhuis.⁴³⁶ (zie afbeelding 29)

Dat het de gemeente ernst was met de samenwerking bleek uit het verlenen van een subsidie van 100.000 euro (voor een periode van vijf jaar) aan de organisatie, in ruil voor het gebruik van hun databestand met expat-vriendelijke dienstverleners. Dit initiatief leidde tot een eigen Engelstalige informatiegids, getiteld *The Hague Finder*.⁴³⁷ De samenwerking zette voor de gemeente de deur open naar andere publiek-private verbanden op het vlak van de dienstverlening aan expats. Er kwamen netwerkplatforms, zoals het International Community Platform (ICP), The Hague International Spirit (THIS) en Young The Hague, waar expats, werkgevers, onderwijsinstellingen en ondernemers elkaar kunnen ontmoeten.⁴³⁸ Nationaal gezien was Den Haag relatief vroeg met deze aanpak, want pas in 2008 kwamen Amsterdam en

⁴³³ 'Inside Information', *Leidsch Dagblad* (8 juni 1988) (sinds de eerste druk in 1979 waren toen al 14.000 exemplaren verschenen); C. Gelderman Curtis en R. Niks-Corkum, *Inside information. The complete guide to Holland* (1988) (ik kwam dit handboek ook werkelijk in de privécollectie van een Shell-expat tegen); Interview met D.V. (ACCESS), Den Haag, 5 april 2016; haar bedrijf: <http://www.womensbusinessinitiative.net/deborah-valentine/>.

⁴³⁴ Van de Wijngaard, Den Haag, stad van vrede en recht; Van der Wusten, "Legal capital of the world", 254.

⁴³⁵ Interview met Hannelore Taal (BIZ en Hague Bridge), 5 april 2016.

⁴³⁶ Zij hadden net als het BWC hun plek op de zolderetage van Sociëteit de Witte moeten opgeven en waren dus erg blij met dit aanbod. De suggestie van de oud-wethouder Economische Zaken, Bas Verkerk, in een interview in 2012 dat er 'heel snel een expatorganisatie [werd] opgezet' om zich met de 'moeilijke tak van sport' bezig te houden van expats die moeten wennen aan de stad is dus onjuist: Interview met Bas Verkerk (2012) in: Van de Wijngaard, Den Haag, stad van vrede en recht, 116; Interview met D.V. (ACCESS), Den Haag, 5 april 2016; Acquisitie NATO C3 Agency, Raadsvoorstel 12 juni 1995 (Den Haag 1995) (RIS16834).

⁴³⁷ HGA, Handelingen van de gemeenteraad (2003), beantwoording schriftelijke vragen van het raadslid Ingrid Gyömörei, inzake persbericht 'Den Haag geeft extra aandacht aan expats', 3 juni 2003.

⁴³⁸ THIC: www.thehagueinternationalcentre.nl/thic.htm ; ICP: www.icplatform.nl; THIS: www.thisunites.nl; Young The Hague: <http://www.youngthehague.nl/commissies/yth-international-2/>.

Rotterdam met vergelijkbare expatdesks – ook daar in samenwerking met ACCESS.⁴³⁹ Bijzonder voor Den Haag was dat de gemeente van meet af aan invloed wilde uitoefenen, ongetwijfeld vanwege de grote groep werknemers van internationale organisaties die niet noodzakelijk op de toelages voor expats zoals in het bedrijfsleven konden rekenen. Dat Den Haag ook een politieke, ambtelijke en diplomatieke stad is, zou een van de redenen zijn om de city-marketing niet zoals in Amsterdam volledig uit te besteden zoals door Angelique Lombarts uitgebreid in kaart is gebracht.⁴⁴⁰

De professionalisering van de activiteiten van de organisatie had wel gevolgen voor de inbreng van de betrokken vrijwilligers. Een Amerikaanse oud-vrijwilligster vertelde dat zij wel eens terugverlangde naar de tijd dat ACCESS (net als de BWC) nog gehuisvest was op de zolder van Sociëteit de Witte. Daar trokken zij regelmatig de deur wat eerder achter zich dicht om samen met hun partners te gaan borrelen op Plein.⁴⁴¹ De sociale functie van de organisatie blijft echter belangrijk. Dat jonge partners van expats werkervaring willen opdoen tijdens hun verblijf in het buitenland maakt dat de huidige aanpak standhoudt. Inmiddels heeft ACCESS ook een backoffice in een kantoren pand met andere internationale organisaties aan de Laan van Meerdervoort, waar de ruim 100 vrijwilligers volgens de eigen website allen ‘highly skilled, motivated, professional’ zijn én zelf ervaring als expat hebben.⁴⁴² Ook op landelijk niveau is de erkenning voor de inspanningen van de organisatie niet uitgebleven.⁴⁴³

Kritiek op het rode-loper-beleid

De expat mag in de loop van de jaren een vaste plek hebben gekregen in het beleid van de gemeente, dat wil niet zeggen dat er geen kritiek is gekomen op het imago van Den Haag als internationale stad van vrede en recht. Hoe succesvol was de gemeente in haar ambitie de hele bevolking mee te laten profiteren van de aanwezigheid van internationale instellingen, bedrijven en expats in de stad? Een medewerker van het Bureau Internationale Zaken vertelde in een interview dat het beeld van de expat fundamenteel is veranderd: ‘We dachten dat het de dure ambassadeurs waren, *footloose*. Maar wat blijkt. Het zijn niet perse losse personen, maar

⁴³⁹ ‘Amsterdam opent “snelle balie” voor expats’, *Het Financieele Dagblad* (31 oktober 2007); Leo van der Velde, ‘Expats staan in deze stad nooit alleen’, *AD/Haagsche Courant* (2 februari 2006); Marianne van Bochove, Katja Rusinovic, Godfried Engbersen ed., *On the Red Carpet. Expats in Rotterdam and The Hague* (Rotterdam 2011); ACCESS Nederland: www.access-nl.org.

⁴⁴⁰ Tegelijk is de invloed van het Amsterdamse beleid in de persoon van Frits Huffnagel niet te ontkennen en vormde de hoofdstad net als bij het IWC ook een voorbeeld: Angelique Lombarts, *Haagse bluf, of het verbindende element in de positionering van Den Haag*, 13; idem, *Citymarketing in Amsterdam: Een organisatiepsychologische studie van het publiek-private samenwerkingsverband op citymarketinggebied in Amsterdam* (2011); Buursink, *Steden in de markt*, 23-24.

⁴⁴¹ Interview met B.U. (IWC en ACCESS), Den Haag, 3 juli 2013; Interview met K.C. (ASH, AWC en ACCESS), Den Haag, 15 maart 2013.

⁴⁴² ACCESS Survey: Role and impact of ACCESS, as a professional volunteer organization, on its volunteers. In-House Research Report (Den Haag 2014).

⁴⁴³ *Be our guests. Beleidsdoorlichting Nederland als gastland van internationale organisaties*, IOB Evaluaties. Inspectie Ontwikkelingssamenwerking en Beleidsvaluatie 316 (Den Haag 2008) 13-16, 122, 139-140, 150-155; <http://www.access-nl.org/about-access/about-access/history.aspx>; Lucie Scott, ‘Dear ACCESS readers’, *ACCESS magazine* (herfst 2010) 7.

gezinnen. En men blijft niet perse tijdelijk, 3-4 jaar. Zeker als het een gezin is of er een Nederlandse partner is, blijft men.⁴⁴⁴ Het is daarom zaak ook voor een veilig leefklimaat en goede voorzieningen te zorgen voor expats *als bewoners*. Ging het in de lezingenserie eind jaren vijftig nog om 'The Country We Live In', de dienstverlening aan expats is er nu meer op gericht om het thuisgevoel in Den Haag te versterken.⁴⁴⁵ Zij worden niet meer alleen als representanten van hun thuisoverheid of werkgever gezien, maar als inwoners met een meerwaarde voor de stedelijke economie. Dat is één zijde van de medaille. Er is vanaf de jaren negentig echter ook een debat op gang gekomen over de enorme ambities en beloftes van het internationale beleid van de gemeente Den Haag.

Het tegengeluid komt zowel van de progressieve als van de populistische partijen in de Haagse gemeenteraad. Zij verbinden het lot van de expat aan dat van andere migranten en zijn kritisch over de mate van culturele aanpassing en zelfredzaamheid van beide categorieën. Een SP-raadslid vond in 2003 als reactie op het voorstel voor een grote subsidie aan ACCESS en de Xpat-desk dat de gemeente haar aandacht beter op andere sociale kwesties kon richten:

'De doelgroep expats (expatriates), in goed Nederlands "buitenlanders met een goede opleiding en baan" bestaat voor het grootste deel uit mensen die door hun opleiding en bovengemiddelde inkomen prima in staat zijn om op eigen kracht (of door tussenkomst van hun persoonlijke netwerk of dat van hun werkgever) de in het boekje [...] gepubliceerde gegevens te vinden.'⁴⁴⁶

Deze partijen vrezen bovendien dat een voorkeursbeleid voor expats ten koste gaat van beleid voor andere stadsburgers.⁴⁴⁷ Al bij de campagne voor het aantrekken van het OPCW-kantoor in 1994 vond een SP-raadslid: 'Het klinkt allemaal prachtig mooi, [Europol, de OPCW] maar er is nog geen enkele kijk op hoeveel banen de vestiging van deze instituten in de praktijk zal opleveren voor *gewone Hagenaars*.'⁴⁴⁸ Deze politici kregen op verschillende momenten bijval van de lokale media en van bewoners, met name wanneer er nieuwe studies verschenen over de effecten van de aanwezigheid van expats op de stad of bij de bekendmaking van nieuwe bouwplannen.

⁴⁴⁴ Interview met Geert Dijkstra (BIZ), Den Haag, 15 augustus 2011; hetzelfde beeld wordt geschetst door oud-wethouder Bas Verkerk in een interview met Annika van de Wijngaard in 2012 (118-119): 'We hadden wel ervaring met ambassades, maar hier hoefden we als gemeente weinig voor te doen. Ambassades zijn een beetje gesloten gezelschappen en ze doen overal in de hele wereld eigenlijk hetzelfde. Gaandeweg is het opengebroken.'

⁴⁴⁵ *Nota Verleiden en Verbinden. Toekomst van de internationale stad Den Haag*, bijlage raadsvoorstel 17 februari 2009 (Den Haag 2009) (RIS1615) (in reactie op de *Nota Den Haag Internationale Stad* (RIS152109)) 1-9.

⁴⁴⁶ HGA, Handelingen van de gemeenteraad (2003), beantwoording schriftelijke vragen van het raadslid Ingrid Gyömörei.

⁴⁴⁷ Dergelijke sentimenten kwamen bij andere grootschalige stedelijke vernieuwingsprojecten ook tot uiting ondanks (of dankzij) het feit dat er meer inspraakmogelijkheden voor burgers kwamen. Zie ook hoofdstuk 4 over de bewonersprotesten tegen de internationale school: Cordula Rooijendijk, 'Op de barricade voor de stad. Bestuurders en burgers in debat', in: Lucassen en Willems, *De krachtige stad* (Amsterdam 2008) 195-219; Thimo de Nijs, 'Clio ten dans gevraagd', in: idem, 220-247.

⁴⁴⁸ Mijn cursivering: HGA, Handelingen en verslagen van de gemeenteraad (1994), vragen van mevr. Visser (SP) n.a.v. gemeentebegroting 1995, Den Haag, 7 november 1994.

Vanaf 2005 liet de gemeente door Decisio nagaan wat de economische impact was van de vestiging van internationale organisaties in Den Haag, om met de resultaten eventuele twijfels over de internationale beleidsstrategie weg te nemen. De nadruk lag op het scheppen van banen in sectoren als de beveiliging en de schoonmaak, maar ook op de bijdrage die expats als koopkrachtige consumenten leveren aan de stedelijke economie.⁴⁴⁹ In diezelfde periode verschenen er echter ook studies van het Planbureau voor de Leefomgeving en het Centraal Bureau voor de Statistiek die het beeld van internationale organisaties en expats als ‘bestedingen- en banenmotor’ nuanceerden. De positieve economische effecten gelden vooral voor hoger opgeleiden en voor bepaalde wijken in de stad en lijkt geen verandering teweeg te brengen in Den Haag als de verdeelde stad die ze van oudsher is.⁴⁵⁰ In een opiniestuk in *de Volkskrant* van 2014 heette het dat de ‘gemiddelde Hagenees’ niets moest hebben van het internationale beleid: ‘Mijn onderbuurman, een bloemist die Spaans noch Frans spreekt, heeft het zwaar. [...] De Haagse Markt ligt tussen een aantal volkswijken. Hier geen rijke expats die hun geld in bloemen steken. Ze moeten het hebben van gelukszoekers die het zonder riantе toeslagen van Shell of een buitenlandse overheid moeten rooien.’⁴⁵¹

De bouwplannen die de gemeente in 2008 presenteerde voor de Internationale Zone tussen het Haagse Bos en het Statenkwartier leidden eveneens tot veel reacties bij de bewoners.⁴⁵² (zie afbeelding 30) De vraag was of deze investeringen in het internationale vestigingsklimaat van de stad niet ten koste gingen van het lokale groen en het cultuur-historische karakter van de wijk? Zulke zorgen waren er ook over de veiligheidsmaatregelen voor de internationale organisaties - en de grote verkeersdrukte.⁴⁵³ In 2009 schreef iemand in een artikel over de Internationale Zone in *De Telegraaf* spottend, dat alle inwoners van dit ‘exterritoriaal domein’ misschien een belastingvrijstelling konden krijgen, zodat ze evenredig zouden profiteren van de hausse aan expats.⁴⁵⁴ Het lijkt erop dat de expat in zulke discussies door partijen en burgers aan beide zijden van het politieke spectrum worden ingezet om hun agenda erdoor te drukken.⁴⁵⁵ Daar kwam nog iets bij. In 2014 ontdekten D66 en de VVD dat de

⁴⁴⁹ *Den Haag internationale stad van vrede en recht. Economische impact van internationale organisaties*, Decisio (in opdracht van de gemeente Den Haag) (Amsterdam 2011).

⁴⁵⁰ *De verdeelde triomf. Verkenning van stedelijk-economische ongelijkheid en opties voor beleid*, Planbureau voor de Leefomgeving (Den Haag 2016); Aldert de Vries, Bas Hamers, Dorien Manting, Jan Latten, ‘Stad uit balans: een grotere kloof tussen arme en rijke wijken?’, *CBS Bevolkingstrends* 3 (Den Haag 2007) 32-37; Helen Kruythoff en Hugo Priemus, ‘Social cleavages and spatial patterns in The Hague’, *Built Environment* 27:3 (2001) 192-227.

⁴⁵¹ Eefje Rammeloo, ‘Wat doet de Stad van de Vrede voor de Hagenees?’, *de Volkskrant* (3 februari 2014)

⁴⁵² Marc Konijn, ‘Den Haag gaat nu écht internationaal’, *AD/Haagsche Courant* (4 juni 2008)

⁴⁵³ Brian van der Bol, ‘Turkse bakker ook gebaat bij rijke expat, zegt van Aartsen’, *NRC Handelsblad* (4 juli 2008); ‘Kap van 800 populieren is vandalisme’, *AD/Haagsche Courant* (29 juli 2016); bewonersvereniging Statenkwartier: <http://www.statenkwartier.net/wijkoverleg/>.

⁴⁵⁴ J. van Noord, ‘Gaststad’, *De Telegraaf* (25 februari 2009).

⁴⁵⁵ Zo noemde de Haagse afdeling van de PVV in 2010 enerzijds expats als een belangrijke reden om de openingsuren van de horeca te verruimen, maar stemde zij anderzijds tegen de verbreding van het cultuuraanbod in de stad omdat ‘expats al genoeg gepamperd’ zouden worden: <https://www.pvvdenhaag.nl/5-fj-related/machiel-de-graaf/268-pvy-liever-meest-veilige-stad-dan-culturele-hoofdstad>; zie ook de discussie over het Spui-forum waarin expats als ‘cultuur-liefhebbers’ worden ingezet.

expatgemeenschap een verborgen stemmenkanon vormde. Als EU-burgers of na een verblijf van minstens vijf jaar mogen zij namelijk meestemmen bij de gemeenteraadsverkiezingen.⁴⁵⁶

Het gemeentebestuur blijft vooralsnog vasthouden aan zijn strategie om het imago van Den Haag als internationale stad te promoten. Voorstanders vinden het een van de weinige punten waarop het zich kan onderscheiden van andere steden in Nederland en in Europa. Al in 1994 reageerde VVD-wethouder Van de Laar op de bedenkingen van het SP-raadslid over de vestiging van het OPCW, dat er niet meewarig mocht worden gedaan over de status van Den Haag als vierde VN-stad van de wereld.⁴⁵⁷ Ook latere kritiek bleef de gemeente pareren met het argument dat ook andere bewoners meeprofiten van verbeteringen in de structuur van internationale voorzieningen in de stad en het op service gerichte gedrag van lokale ondernemers.⁴⁵⁸ Recentelijk wordt ook nog eens ingezet op een rol voor Hagenaars in het uitdragen van trots op de stad tegenover nieuwkomers. Dit heeft geleid tot initiatieven als The Hague Bridge, die onder meer een buurthuis oprichtte naast de International School of The Hague (ISH) in Loosduinen, en de City Consuls – Hagenaars met aanzien die als aanspreekpunt fungeren voor expats en hun belangen bij de raad behartigen.⁴⁵⁹

De meeste subsidies in het kader van het hospitality-beleid voor expats zijn overigens relatief bescheiden, waardoor het economische argument het vooralsnog wint.⁴⁶⁰ De kosten voor het tevreden houden van expats (en hun werkgevers) zijn bovendien vele malen geringer dan die voor nieuwe wervingsmissies voor internationale instellingen en bedrijven die nog altijd in samenwerking met de nationale overheid worden uitgevoerd.⁴⁶¹ Ook in verhouding met de uitgaven aan andere doelgroepen valt dit beleid te verantwoorden, vond de wethouder Sociale Zaken en Werkgelegenheid in 2007 in reactie op een lezersbrief in *AD/Haagsche Courant*. Hij plaatste de subsidie van 100.000 euro voor een servicekaart aan expats tegenover de 500.000

⁴⁵⁶ Het zou hier om zo'n 40.000 stemgerechtigde expats gaan. Een veel groter aantal dan de ruim 10.000 Nederlandse expats die tijdens de Tweede Kamer verkiezingen konden stemmen vanuit het buitenland: 'D66 populairst bij expats', *Denhaaffm.nl* (17 maart 2014).

⁴⁵⁷ Hij stelde dat er 500 à 600 arbeidsplaatsen werden binnengehaald: HGA, Handelingen en verslagen van de gemeenteraad, antwoord wethouder Van de Laar (VVD) n.a.v. gemeentebegroting 1995, Den Haag, 7 november 1994.

⁴⁵⁸ En niet in de laatste plaats, de groep van ondernemers zelf: Interview met Geert Dijkstra (BIZ), Den Haag, 15 augustus 2011; Interview met Hannelore Taal (BIZ en Hague Bridge), 5 april 2016; Van der Bol, 'Hoofdstad van de wereld'.

⁴⁵⁹ In deze recente initiatieven spelen net als bij de lezingenserie een aantal internationaal georiënteerde Nederlanders een belangrijke rol, in dit geval eveneens uit de hoek van de PR- en marketing. Zo was de eerdergenoemde Amerika-deskundige Willem Post tevens nauw betrokken bij de oprichting van The Hague Bridge en is communicatieadviseur Andrew van Esch verantwoordelijk voor de Haguestcard en enkele andere evenementen voor de diplomatieke gemeenschap. Dit beeld wordt bevestigd door wethouder Bas Verkerk in een interview met Annika van de Wijngaard in 2012 (118-119): 'We hebben na enkele jaren international city conculs benoemd. Dat waren vooraanstaande Haagse burgers, die als een soort van ambassadeurs van de stad fungeren. Zij begrepen wat internationale organisaties en bedrijven nodig hadden.'; *Nota Verleiden en Verbinden. Toekomst van de internationale stad Den Haag*, Raadsvoorstel 17 februari 2009 (RIS1615).

⁴⁶⁰ *Den Haag 'Internationale stad van Vrede en Recht. Economische impact internationale organisaties, NGO's, ambassades, internationale scholen en kennisinstellingen. Actualisering 2013/2014*, Decisio (in opdracht van de gemeente Den Haag) (Amsterdam 2014) (zie ook de eerdere 'actualisering' uit 2005 en 2011).

⁴⁶¹ Met de acquisitie van het OPCW was een bedrag van 2 miljoen gulden gemoeid (wat betreft de Haagse bijdrage). Bij het Nato C3 kantoor ging het om een bedrag van 200.000-300.000 euro: Huisvesting/Financiering Organisation for the Prohibition of Chemical Weapons (OPCW), Raadsvoorstel 2 juni 1993 (Den Haag 1993) (RIS2091993); Acquisitie NATO C3 Agency, Raadsvoorstel 12 juni 1995 (Den Haag 1995) (RIS16834); Kenyon en Feakes ed., *The creation of the OPCW*, 24; Van de Wijngaard, Den Haag, stad van vrede en recht, 123 (interview met Jan Hoekema, ministerie Buitenlandse Zaken 2012).

euro die jaarlijks wordt besteed aan de Ooievaarspas voor Hagenezen met een inkomen op bijstandsniveau. De eerste groep krijgt met een pas toegang tot exclusieve shopping-events en Engelstalige diensten, de tweede groep kan met korting sporten of een beroep doen op boodschappenbegeleiding.⁴⁶² Het is intussen de vraag wie er beter wordt van het uitspelen van tegenstellingen tussen expats-en-niet-expats in de stad, maar het is zeker waar dat de gemeente de eerste groep uit de wind houdt wanneer zij op hun status van migrant of elite worden aangesproken.⁴⁶³

Het benoemen van initiatieven om het vestigingsproces van expats te vergemakkelijken, zoals de oprichting van de Xpatdesk als internationaal beleid – en niet als integratiebeleid – is een politieke keuze.⁴⁶⁴ Uit studies naar andere Nederlandse steden weten we dat Den Haag zeker niet alleen staat in haar keuze om expats (met de daarbij horende culturele diversiteit) als doelgroepen met extra economische waarde te presenteren. Om pragmatische redenen wordt nogal eens gepoogd om deze thema's buiten het op landelijk niveau sterk gepolitiseerde debat over integratie en polarisatie te houden.⁴⁶⁵ De belangrijkste drijfveer voor het huidige beleid is dat Den Haag *nu* internationaal mee wil doen. Zoals wethouder Marnix Norder in reactie op de weerstand tegen de hoogbouw in de Internationale Zone zei: 'Wil Den Haag zijn verdiende sporen behouden, dan gaat de tijd dringen.'⁴⁶⁶ Maar in de praktijk zal juist een stad als Den Haag, net als in de jaren vijftig, moeten proberen om een balans te vinden tussen een waaier aan stedelijke identiteiten en de lokale, nationale en internationale belangen die in de stad vertegenwoordigd zijn.

Conclusie

In de nota *Verleiden en verbinden* van 2009 is de toekomst van Den Haag als internationale stad onder de loep genomen. Naast aandacht voor de economische dimensie van het internationale beleid en het vestigingsklimaat voor buitenlandse bedrijven en internationale organisaties in de stad, werden ook initiatieven genoemd die erop gericht waren het thuisgevoel van expats en hun verbinding met andere bewoners in de stad te versterken.⁴⁶⁷ Deze sociale dimensie van het internationale beleid, het zogeheten hospitality-beleid, is van recente datum. Waar de lezingenserie en Engelstalige nieuwsbrief nog vooral een vorm van vroege city-marketing waren, is er inmiddels een brede waaier aan activiteiten en samenwerkingsverbanden gericht op het verbeteren van het woon- leefklimaat van expats in de stad. Naast informatievoorziening via de

⁴⁶² 'Brief van de dag – Expats', *AD/Haagsche Courant* (19 januari 2007); 'Brieven', idem (25 januari 2007) (antwoord wethouder Sociale Zaken, Werkgelegenheid en Economie, Henk Kool); 'Haagse expats krijgen speciale gastenkaart', idem (27 april 2007).

⁴⁶³ Brian Bol, 'Turkse bakker ook gebaart bij rijke expat, zegt Van Aartsen', *NRC Handelsblad* (3 juli 2008).

⁴⁶⁴ Nota expatdesk; Lombart city-marketing is politiek

⁴⁶⁵ Zie voor een vergelijkbare kritiek op de beleidsframing: Myrte Hoekstra, 'Diverse cities and good citizenship: how local governments in the Netherlands recast national integration discourse', *Ethnic and racial studies* 38:10 (2015) 1798-1814 (met als casus Den Haag); Poppelaars en Scholten, 'Two Worlds Apart'.

⁴⁶⁶ *Definitieve Nota van Uitgangspunten Internationale Zone*, Projectgroep Masterplan Internationale Zone van de gemeente Den Haag (Den Haag 2009) 5.

⁴⁶⁷ *Nota Verleiden en Verbinden. Toekomst van de internationale stad Den Haag*, Raadsvoorstel 17 februari 2009 (RIS1615) (in reactie op de nota Den Haag Internationale Stad (RIS152109)) 1-9

gemeentelijke expatbalie en het Engelstalige web portaal wordt er beleid uitgevoerd in samenwerking met expatclubs als ACCESS en commerciële dienstverleners als *The Hague Online*. Zij wijzen middels de jaarlijkse *Feel At Home in The Hague*-fair in het stadhuis, nieuwkomers de weg naar de traditionele clubs én een nieuw segment van commerciële dienstverleners.⁴⁶⁸ Geen van deze partijen ziet de expat nog als een tijdelijk fenomeen en staat hen – ongeacht ervaring, nationaliteit of beroep – zo professioneel mogelijk bij.

De voornaamste verschuiving door de tijd is de verbreding van het gemeentelijke aanbod. Zowel de gemeente, werkgevers, expatclubs en verschillende commerciële dienstverleners bieden tegenwoordig – al dan niet tegen betaling – producten en diensten aan. In eerste instantie waren het vooral werkgevers en expatclubs die uit pure noodzaak enkele bekende voorzieningen uit het thuisland of van andere posten uit het buitenland probeerden te realiseren in Den Haag en expats voor steun met elkaar in contact brachten. Op termijn zijn echter ook politieke en economische belangen een rol gaan spelen bij het aantrekken en vasthouden van expats en hun werkgevers, en kwamen de gemeente en verschillende commerciële dienstverleners nadrukkelijker in beeld. Zij wilden het aanbod van voorzieningen in de stad naar een internationaal niveau tillen. Ook het meer divers worden van de populatie van expats naar nationaliteit, inkomen en eerdere reiservaring maakte dat de vraag naar algemene (expat-)diensten langzaam toenam. Het ging niet langer alleen om expats uit het diplomatieke circuit of het bedrijfsleven, die van oudsher op behoorlijke ondersteuning van hun werkgevers konden rekenen. De focus van het Haagse en Nederlandse wervings- en acquisitiebeleid verschoof steeds meer naar internationale organisaties.

In de periode van de lezingenserie en de nieuwsbrief in de jaren vijftig, zestig en zeventig maakten gemeentelijke initiatieven die waren gericht op expats nog geen deel uit van een geïntegreerd internationaal beleid. Het ging om een promotiebeleid voor expats over wie weliswaar een duidelijk beeld bestond, maar zonder een idee over hun meerwaarde voor de stad. De Nederlandse organisatoren onderstreepten, net als de expatclubs zelf, vooral de sociale meerwaarde van onderlinge contacten en kennismaking met Nederland. De ledenaantallen van de meeste expatclubs in die jaren stegen weliswaar en er werden nieuwe internationale clubopgericht, toch verloor de gemeentelijke lezingenserie vanaf de jaren zestig enigszins aan betekenis. Na de aanvankelijk overweldigende belangstelling vanuit de expatgemeenschap, sloot de informatieve en formele opzet van het initiatief op den duur niet meer aan op de noden van expats en hun gezinsleden. Veel expatclubs organiseerden toen al eigen kennismakingsactiviteiten en excursies, vaak in samenwerking met Nederlandse en andere internationale clubs. Er werden eigen publicaties uitgegeven met *praktische* informatie over het dagelijks leven in Den Haag. De dienstverlening van expats zelf was wat dat betreft al professioneler dan die van de gemeente. Zij waren ook minder bezig met de tijdelijkheid van hun

⁴⁶⁸ Van Bochove et al, *Over de rode loper*, 42-43; Derk Stokmans, 'Bij met de expat in de stad. Den Haag ontvangt buitenlandse werknemers met een welkomstprogramma', *NRC Next* (27 april 2006); het Engelstalige webportaal van de gemeente (gericht op 'burgers'): <https://www.denhaag.nl/en/residents.htm>.

verblijf of hun status als representant van het thuisland of werkgever, maar wilden vooral een zo aangenaam leven in het buitenland met zoveel mogelijk continuïteit van post tot post.

Vanaf eind jaren zeventig ontwikkelde de gemeente in de context van haar internationale beleid een duidelijker economische aanpak bij het versterken van haar activiteiten. Het idee was dat er door het aantrekken van buitenlandse bedrijven, en Europese en internationale instellingen meer werkgelegenheid kwam voor tal van sectoren binnen de Haagse bevolking. Ook gingen vanaf de late jaren negentig aannames over de meerwaarde van expats als bewoners en consumenten een rol spelen in het internationale beleid van de gemeente. Door de samenwerking met expatorganisaties als IWC en ACCESS vatte de gedachte post dat expats geen eenlingen zijn die tijdelijk in de stad verblijven. Het gaat immers vaak om gezinnen met ambitieuze partners en leergierige kinderen die om specifieke voorzieningen vragen – ook voor de lange termijn. De eigen organisaties kregen een bemiddelaarsrol in het overleg tussen de gemeente en de expatgemeenschap, naar analogie van migrantenorganisaties in de context van het minderhedenbeleid. De samenwerking met ACCESS beschouwde de gemeente bovendien als een vorm van uitbesteding van haar beleid en als een vorm van publiek-privaat overleg. Dat de expats daarbij zelf juist meer aandacht vroegen voor hun migrantenervaring kan verbazen, zij wilden vooral ook zoveel mogelijk ondersteuning op maat. Als dat gezien hun steeds meer diverse profiel betekende dat er vooral een rol voor de gemeente en ACCESS was als doorverwijzer naar andere diensten dan was dat maar zo. Zolang zij maar zoveel mogelijk aansluiting kregen bij gelijkgezinden. Ook binnen de expatgemeenschap zelf was er immers sprake van sociale stratificatie en onderscheid tussen generaties.

Bij de financiering van alle initiatieven door de gemeente bleef het al die jaren bij kleine bedragen. Aan het wervings- en acquisitiebeleid ten opzichte van internationale organisaties, dat plaatsvond in samenwerking met de Nederlandse overheid, waren veel meer kosten verbonden. Afgezien daarvan beschikten de meeste expatclubs over eigen bronnen van inkomsten, zoals subsidies uit het thuisland, steun van werkgevers, ledengelden of ontvangsten door de samenwerking met commerciële partijen. Ondanks de samenwerking tussen expatclubs en de gemeente voltrok het vestigingsproces van de meeste expats in de stad zich grotendeels buiten het zicht van de overheid. Ook vandaag de dag is de expatbalie in het stadhuis er vooral om expats wegwijs maken in de bestaande bureaucratie en hen door te verwijzen naar gespecialiseerde dienstverleners. De huidige gemeentelijke dienstverlening, zo hebben we gezien, heeft wel veel profijt getrokken van het voorwerk door de Amerikaanse en Britse expatgemeenschappen in de stad vanaf de jaren vijftig. Hun handboeken en databestanden zijn cruciaal geweest voor hedendaagse directory's als *The Hague Finder* en hebben de standaard bepaald voor gemeentelijke en commerciële diensten die een internationaal stempel dragen. Dat juist in Den Haag na de oorlog tal van zeer uiteenlopende internationale werkgevers actief waren, waaronder ook veel Amerikaanse oliebedrijven, heeft gemaakt dat ook wereldwijde trends in het *International Human Resource Management* in de stad zijn doorgedrongen. Misschien dat hier dus volgens de definitie van Green net zo goed van 'omgekeerde integratie' en cultuur-import moet worden gesproken. Dat de 'internationale' identiteit zowel in de ogen

van de gemeente als de expats zoveel mogelijk a-politiek en a-religieus moest worden gedefinieerd zal hier zeker hebben bijgedragen aan de andere reacties die dit losmaakte als bij andere groepen nieuwkomers.

In dat opzicht is het misschien niet verrassend dat de gemeente aanvankelijk moeite had met het bepalen van haar internationale profiel. Amerikaanse oliestad of internationaal rechtscentrum? In dat vacuüm moesten expats zelf maar zien waar zij hun informatie en ondersteuning vandaan haalden. Meer recent wordt er gericht ingezet op het aantrekken van internationale organisaties, maar het diverse bestand aan medewerkers van deze organisaties maakt de dienstverlening er niet perse gemakkelijker op. Dat de bestaande infrastructuur in de stad sterk gericht is op de Engelssprekende en Brits-Amerikaans georiënteerde expatgemeenschap, kan beperkingen opleveren voor nieuwe expats die niet aan dit profiel voldoen. Uit studies naar citymarketing- en hospitality-beleid in andere Europese en internationale steden blijkt dat korte-termijn-denken en het op grote schaal uitbesteden van de dienstverlening voor deze categorie nieuwkomers een negatief effect kan hebben op de toegankelijkheid van deze infrastructuur – net als dit voor andere stadsbewoners geldt. Er mogen in Den Haag weliswaar kritische geluiden opgaan over bestedingen aan expats en de ontwikkeling van de internationale infrastructuur in bepaalde delen van de stad, toch houdt de gemeente een belangrijke vinger in de pap. Daarmee voorkomen zij, eigenlijk net als destijds ten aanzien van andere migrantengroepen de redenering was, ook misbruik van de nieuwkomers door commerciële partijen. Tegelijk worden goedbedoelende middenstanders indirect gesteund.

Expats zelf gingen aanvankelijk tot op zekere hoogte mee in de benadering van de gemeente en hun thuisoverheden en werkgevers om de rol van ambassadeurs op zich te nemen. Dit diplomatieke beeld paste immers bij de manier waarop hun clubs contacten legden met de Nederlandse bevolking. Op de langere termijn kwam met name bij de groep van carrièremigranten het accent meer te liggen op een gedeelde internationale levensstijl en wilden zij zich eerder als kosmopolieten presenteren. De behoefte aan herkenning in de activiteiten van eigen clubs in andere wereldsteden nam toe en dat gold ook voor de manier waarop zij hun dagelijks leven in de stad wilden vormgeven. Vaak speelden eerdere ervaringen in het buitenland een bepalende rol, eerder dan herinneringen aan het thuisland. Doordat hun clubs steeds professioneler te werk gingen, wisten expats een zekere politieke mobilisatie te bereiken. Hierdoor kwamen met name de belangen van meereizende gezinsleden op de agenda van de gemeente te staan. De wetenschappelijke en commerciële aandacht voor hun lot maakte dat tevredenheidsonderzoeken en steden-ranglijsten niet langer konden worden gezien als geklaag van een groepje expatvrouwen. De structuur van inspraak en overleg was er door de ervaringen met andere migrantengroepen bovendien ook al.

Bij de oprichting van een nieuwe internationale club in Den Haag in 2011 bleek dat expats telkens opnieuw 'ontdekt' worden als segment van de consumenten. De twee Nederlandse ondernemers die verantwoordelijk waren voor de oprichting van deze club aan de Javastraat hoopten in Den Haag een vaste ontmoetingsplek te scheppen voor de gehele

internationale gemeenschap - naast het bestaande aanbod van eigen clubs. De International Club in New York stond hun als model voor ogen.⁴⁶⁹ Dat zij niet op de hoogte waren van eerdere pogingen op dit vlak die ook de expat en de bredere stadsbevolking buiten beeld lieten, was overduidelijk. Een kritische bewoner merkte in een ingezonden brief in de *Haagsche Courant* direct op dat het de vraag was of de door de oprichters gewenste smeltkroes wel viel te bereiken zonder zich op lokale bewoners te richten.⁴⁷⁰ Het lidmaatschap van 550 euro per jaar (880 euro voor een familie) sloot bovendien een deel van de expatdoelgroep zelf uit, want deze bestaat allang niet meer alleen uit diplomaten, rechters en directeuren van oliebedrijven. In zomer van 2013 is de club failliet verklaard.⁴⁷¹

⁴⁶⁹ 'Expats-club in oude raadszaal', *AD/Haagsche Courant* (14 juli 2011).

⁴⁷⁰ 'The International Club The Hague', *AD/Haagsche Courant* (15 november 2012).

⁴⁷¹ 'International Club al failliet', *AD/Haagsche Courant* (12 juli 2013); 'Haagse expats zijn het Engels zat, ze spreken heus wel Nederlands', *de Volkskrant* (25 juli 2013).

A black and white photograph of three young women. The woman on the left has blonde, curly hair and is shouting with her mouth wide open. The woman in the center has dark hair and is looking slightly to the left with her mouth open as if speaking or shouting. The woman on the right has dark hair and is smiling. They are all wearing sweatshirts. The woman on the left is wearing a dark sweatshirt. The woman in the center is wearing a light-colored sweatshirt with 'AMERICA' and 'THE HAGUE' printed on it. The woman on the right is wearing a light-colored sweatshirt with 'CAN SO' and 'HAGUE' printed on it. A semi-transparent dark banner is overlaid across the middle of the image, containing the text '4 Voorbereid op het wereldburgerschap' in white.

4 Voorbereid op het wereldburgerschap

Foto voorblad: Susan Studebaker, Ora Arad en Priscilla Gallant, alle drie leerlingen van de American School of The Hague, op het sportveld in hun schoolsweaters (Bron: HGA, Ws49, Den Haag 1969).

Alumni Googelen met de schoolarchivaris

Nadat mij duidelijk was geworden dat het sociale leven van expats zich grotendeels buiten het zicht van de overheid afspeelde en het vooral hun eigen clubs en scholen waren die materiaal over het dagelijkse leven in de stad bewaarden, besloot ik aan te kloppen bij de British School of the Netherlands (BSN) en de American School of The Hague (ASH). Beide scholen zijn intussen niet meer gevestigd in de stad waar zij begin jaren twintig en in de jaren vijftig werden opgericht, maar in Voorschoten en Wassenaar werd ik met open armen ontvangen. De scholen namen hun eigen geschiedenis serieus en probeerden als onderdeel van hun marketingstrategie goed contact te onderhouden met hun alumni wereldwijd. Op de Britse school was de gepensioneerde leraar Duits inmiddels beheerder van het schoolarchief en samen brachten wij vele middagen door met het doornemen van de oude leerlingenadministratie, terwijl hij de namen van alumni Googelde in de hoop op een ‘celebrity student’ te stuiten. De archieven bevatten nieuwsbrieven, vergaderverslagen en fotoboeken die duidelijk maakten dat de school voor veel expats meer was geweest dan alleen een onderwijsinstelling. Het was in de praktijk een belangrijke ontmoetingsplek voor het hele gezin.

Ik volgde de schoolarchivariissen in hun zoektocht naar belangrijke namen uit de schoolgeschiedenis en bestudeerde de Facebookpagina’s van de alumnivereniging. Hierop haalden leerlingen van overal ter wereld herinneringen op. Ook pensioenverenigingen hadden vaak websites speciaal voor voormalige expatkinderen opgezet, zoals AramcoExpats. Uiteindelijk sprak ik verschillende oud-leerlingen van de internationale scholen in Den Haag via Skype, en wezen zij voor de camera de resterende Hollandse souvenirs in hun interieur aan of oefenden ze de uitspraak van “patatje met”. Niet zelden waren zij in de tussentijd al eens terug geweest in Den Haag en hadden zij met hun kinderen de school en hun oude huis bezocht. De foto’s van de Wassenaarse villa’s stuurden ze mij per e-mail toe en via Google streetview achterhaalden wij dan het bijbehorende adres. De manier waarop we via het internet verbonden waren met elkaar en met dit Haagse verleden was in hun jeugd nog ondenkbaar geweest. Hoewel V.D., de zoon van een Amerikaanse militair die in de inleiding al in beeld kwam, in de jaren vijftig op zijn jongenskamer in Den Haag ook al het gevoel had de hele wereld binnen handbereik te hebben wanneer hij naar bekende én exotische muziek zocht op zijn legerradio..⁴⁷²

De pogingen van veel internationale scholen in Den Haag om in contact te blijven met hun alumni paste bij hun onderwijsfilosofie. Zij waren niet alleen bezig een nationaal curriculum over te brengen, zij voedden ook jonge mensen op tot wereldburgers. Dit bleek bijvoorbeeld uit het aanbod om kennis te maken met andere talen en culturen, iets dat toen nog lang niet tot ieder standaardcurriculum behoorde. Ook de economische agenda speelde mee, want het ging erom een nieuwe generatie flexibele burgers én arbeidskrachten op te leiden. Lang niet iedere alumnus die ik sprak, was echter in de voetsporen van zijn / haar ouders getreden en sommigen waren zelfs al tijdens hun schoolcarrière een andere richting ingeslagen. Zo vertelde de Britse

⁴⁷² Interview met V.D., Den Haag 1954-1957 (3 december 2014).

schoolarchivaris het verhaal van een oud-leerling die samen met zijn vriendinnetje van de Amerikaanse afdeling van huis wegliep om stiekem in het buitenland te trouwen! De jongen zou zijn verdere werkende leven met rockbands rondtoeren.⁴⁷³ De dochter van een Amerikaanse Aramco-werknemer die op de Amerikaanse school zat, vertelde dat zij juist blij was zich inmiddels op één plek gevestigd te hebben: ‘The benefits of expat life gave me my own unique world view, acceptance for many other ways of being [...] but now have had a stable family and lived in one house for the last 37 years, I enjoy that, too.’⁴⁷⁴

Een terugkerende vraag bij de drang naar internationalisering binnen het onderwijs was – net als in andere sectoren – wie daar echt mee gebaat was? Wat betekende het stempel ‘internationaal’ voor de toelating van Nederlandse leerlingen en voor de samenwerking met Nederlandse scholen? Zoals de geschiedenis van de internationale school in Den Haag laat zien, waren niet alle betrokkenen het eens over het doel van hun samenwerking. Van Nederlandse kant was er intussen veel animo om dit internationale experiment te laten slagen, juist omdat dit op het kosmopolitische karakter van de stad zou afstralen.⁴⁷⁵ Dat de werkelijkheid weerbarstiger bleek, hoeft geen betoog. Dezelfde retoriek wordt echter ook nu nog gebezigd in advertenties van Nederlandse scholen met internationale stromen en op de websites van de ‘nieuwe’ internationale en Europese scholen in Den Haag. Een kind dat de wijde wereld in kan of goed ligt op de internationale arbeidsmarkt, is volgens deze advertenties een groot goed. Het is dan opmerkelijk dat er over “zwarte scholen” en diversiteit in het onderwijs ondertussen een geheel andere discussie bestaat, waarin witte en hoogopgeleide ouders zich vooral zorgen maken over de vele verschillende talen, culturen en niveaus waarmee hun kinderen al tijdens hun schoolloopbaan geconfronteerd worden.

Bij het verlaten van het BSN-terrein viel mij op hoe sterk deze school ingebed ligt in een doorsnee Nederlandse woonwijk. Toen ik op weg naar het station werd ingehaald door een stroom keurig Brits sprekende leerlingen in schooluniform, was echter – ook door het ontbreken van fietsen – direct duidelijk dat het hier geen gewone Nederlandse leerlingen betrof. Waar zij dan wel vandaan kwamen en wat hen naar Nederland had gebracht, viel een stuk moeilijker te raden. Het ging hier niet meer alleen om de zonen en dochters van ambassadeurs en directeurs, zoals in de beginjaren van de school, en zij kwamen uit veel meer uiteenlopende landen. Zoals een docent van de ASH vertelde, werd ook van hen als leerkrachten verwacht dat zij de nodige buitenlandervaring opdeden alvorens met de doelgroep van expatkinderen te kunnen werken. Behalve hun eigen vak moeten zij de kunst van het intercultureel communiceren verstaan (wat dat ook precies mag betekenen) en de leerlingen kunnen steunen wanneer zij problemen met hun aanpassing ervaren. Vandaar dat schooldirecteuren tegenwoordig internationale carrièrebeurzen afgaan om geschikte kandidaten te vinden.⁴⁷⁶ Het was dan ook niet zo vreemd dat ik op de ASH in Wassenaar een Australische muziekleraar tegenkwam die net was

⁴⁷³ De twee reisden in 1968 naar het plaatsje Gretna Green waar je ook als minderjarige kon trouwen: Archief British School in the Netherlands (BSN), volume 1, 95 (krantenknipsel ‘Yard hunt for runaway girl, 15, and boy’).

⁴⁷⁴ Interview met C.D., Den Haag 1955-1964 (15 maart 2013).

⁴⁷⁵ ‘Internationale school voor Den Haag’, *De Tijd* (17-11-1952).

⁴⁷⁶ Interview met V.F., Den Haag/Wassenaar 1986-heden (13 juni 2013).

overgeplaatst van een school in Jakarta. Hij keek weliswaar met heimwee terug op zijn lange loopbaan in Indonesië, maar was ook blij dat zijn eigen kinderen in Nederland betere opties voor vervolgonderwijs hadden (over terugkeren naar Australië dacht hij niet na). Bovendien had de school op zijn initiatief een collectie Indonesische instrumenten aangeschaft en waande hij zich op die klanken af en toe toch nog overzees.⁴⁷⁷

⁴⁷⁷ Interview met D.T., Den Haag/Wassenaar 2013-heden (voorheen docent aan de internationale universiteit in Lippo-Karawaci, een 'new town' ten westen van Jakarta, en de Singapore American School) (13 juni 2013).

